

บทที่ 4

อภิปรายผลของการศึกษา

4.1 การวิเคราะห์ตำนานพระนางจามเทวี

ดังที่กล่าวไว้แล้วก่อนหน้านี้ว่า เรื่องราวของพระนางจามเทวีในเอกสารโบราณล้านนา มีทั้งตำนานฝ่ายวัด และตำนานฝ่ายพื้นบ้าน

ตำนานฝ่ายวัด ได้แก่ ชินกาลมาลีปกรณ์ ตำนานมูลศาสนา จามเทวีวงศ์ พงศาวดารหริภุญไชย และตำนานพระธาตุลำปางหลวง ผู้ศึกษาใช้จามเทวีวงศ์ เป็นตำนานหลักในการศึกษา เพราะเป็นเอกสารที่กล่าวถึงประวัติของพระนางจามเทวีโดยตรง

ส่วนตำนานฝ่ายพื้นบ้านที่พิมพ์เผยแพร่แล้วมี 5 ฉบับด้วยกัน คือ ฉบับพระมหาหมื่นวสุทตฺตญาณ ฉบับใบลาน ไม่ทราบที่มา ต้นฉบับเดิมเป็นภาษาพื้นเมือง ปรวรรตและจัดพิมพ์โดย สงวน โชติสุขรัตน์ ในตำนานเมืองเหนือ เล่ม 1 พ.ศ. 2497 ฉบับนายยุทธ เดชคำธณ ฉบับนายสุททวาริ สุวรรณภานัน หรือฉบับพ่อฤๅษีแก้ว และฉบับวัดสามเงาตก ผู้ศึกษาใช้ฉบับนายสุททวาริ สุวรรณภานัน เป็นตำนานหลักในการศึกษา เพราะมีรายละเอียดในเรื่องเวลาและสถานที่ชัดเจนมากที่สุด

ตำนานฝ่ายวัด

ถูกประพันธ์โดยพระภิกษุล้านนาในช่วงที่พระพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์กำลังเจริญรุ่งเรืองอย่างสูงสุด ระหว่าง พ.ศ. 1950 ถึง พ.ศ. 2060 ใช้เล่าเรื่องราวพุทธศาสนาที่เข้ามาเผยแพร่งดงามในล้านนาเป็นหลัก ก่อนหน้าระยะเวลาที่แต่งตำนานนั้น พุทธศาสนาในล้านนาเกิดการแตกแยกเป็น 3 นิกาย อย่างชัดเจน คือนิกายดั้งเดิมที่รับมาจากหริภุญไชย นิกายสวนดอก และนิกายป่าแดง

เนื่องจากตำนานเหล่านี้เขียนโดยพระภิกษุต่างนิกายกัน จึงทำให้มีความแตกต่างในรายละเอียดของเนื้อเรื่องบางส่วน โดยเฉพาะเมื่อกล่าวถึงนิกายตนเอง ก็มักเป็นไปในทำนองยกย่องเชิดชูนิกายตน และข่มนิกายที่ต่างออกไป หรือใช้แก้ต่างให้กับพระภิกษุนิกายนั้นๆ แต่ใจความสำคัญของเนื้อหาไม่มีความแตกต่างกันมากนัก โดยเฉพาะในช่วงที่กล่าวถึงพระนางจามเทวี

สำหรับชินกาลมาลีปกรณ์นั้น แต่งโดยพระภิกษุในนิกายวัดป่าแดงหรือสีหลาใหม่ ส่วนตำนานมูลศาสนานั้น มีทั้งที่แต่งโดยพระภิกษุในนิกายวัดป่าแดงและนิกายวัดสวนดอก ฉบับที่กรมศิลปากรพิมพ์เผยแพร่ เป็นของนิกายวัดสวนดอก ทว่าบางครั้งในเอกสารฉบับเดียวกันก็มีความ

ขัดแย้งกันเองอยู่ด้วย สำหรับจอมเทวีนางนั้น ผู้ศึกษาสันนิษฐานว่าพระภิกษุในนิกายดั้งเดิมจาก
 หริภุญไชย น่าจะเป็นผู้แต่ง หรือไม่ก็เป็นพระภิกษุในนิกายสวนดอก เล่มหลังนี้มุ่งเล่าเรื่องราว
 ประวัติพระนางจอมเทวีเป็นหลัก

ต่อไปนี้จะกล่าวถึงนิกายวัดสวนดอกกับนิกายวัดป่าแดงพอสังเขป

นิกายวัดสวนดอก หรือนิกายรามัญ หรือนิกายลังกาวงศ์สายเก่า

ศูนย์กลางพระพุทธศาสนานิกายรามัญนี้ อยู่ที่เมืองสุพรรณบุรีหรือเมืองสะเทิม ในเขตมอญ
 ทางตอนใต้ของพม่า มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพุทธศาสนาในประเทศลังกามาช้านาน ตั้งแต่ก่อน
 การตั้งอาณาจักรพุกาม กระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 19 ในสมัยที่เมาะตะมะ (นครพน) เป็นราชธานี
 ของมอญ พุทธศาสนาลังกาวงศ์ก็มารุ่งเรืองในเมืองเมาะตะมะ ในฐานะศูนย์กลางพุทธศาสนาลังกาวงศ์
 แทนที่เมืองสุพรรณบุรี

ในสมัยพระญาเกือนา (พ.ศ. 1898 - 1928) พระองค์มีพระราชประสงค์จะให้พระภิกษุอรหันต
 วาสีมาอยู่ในนครเชียงใหม่ และสามารถทำสังฆกรรมได้ทั้งหมด จึงส่งสมณทูตไปยังสำนักพระมหา
 สามีอุทุมพรที่เมืองเมาะตะมะ ซึ่งท่านก็ได้อนุญาตให้พระอานนทเถรมาเชียงใหม่ แต่
 พระอานนทเถรนั้น ยังไม่ได้รับอนุญาตในการทำสังฆกรรม เนื่องจากพระภิกษุที่ได้รับอนุญาตจาก
 พระมหาสามีอุทุมพรให้ทำสังฆกรรมได้ คือ พระสุมนเถระ ซึ่งอยู่ในสุโขทัย อันเป็นผู้ศึกษาและ
 อุปสมบทใหม่ในสำนักของพระมหาเถระมหาสามีอุทุมพรมาก่อน พระญาเกือนาจึงส่งสมณทูตไป
 อาราธนาพระสุมนเถระมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาเชียงใหม่ถึง 2 ครั้ง กระทั่ง พ.ศ. 1913
 พระสุมนเถระจึงได้เดินทางมายังล้านนาพร้อมทั้งนำพระบรมสารีริกธาตุมาด้วย

การเข้ามาของพระสุมนเถระได้ทำให้พุทธศาสนาล้านนาเกิดความเจริญรุ่งเรืองอย่างมาก
 ในขณะที่ท่านพำนักอยู่ในวัดสวนดอก พระญาเกือนาได้สนับสนุนให้พระภิกษุจากที่ต่างๆ ใน
 ล้านนา เช่น เชียงแสน เชียงตุง และอื่นๆ เดินทางเข้ามาศึกษาพระพุทธศาสนาที่วัดสวนดอก จึงทำ
 ให้วัดสวนดอกกลายเป็นศูนย์กลางสำคัญทางพระพุทธศาสนาไป ต่อมาเรียกคณะสงฆ์ที่สืบทอด
 นิกายนี้ว่า บุพผวาสีคณะ หรือชาวเจ้าคณะสวนดอก เครื่องครัดในวัตรปฏิบัติต่างออกไปจากนิกาย
 พื้นเมืองเดิมที่รับมาจากหริภุญไชย เป็นเหตุให้ผู้คนเกิดความเลื่อมใสอย่างมาก ทั้งจากกษัตริย์
 ขุนนาง และประชาชน มีบทบาททางการเมืองและการศึกษาของล้านนาในช่วงเวลาดังกล่าว
 ภายหลังเมื่อใกล้ชิดกับฝ่ายอาณาจักรมากขึ้น ได้รับลาภสักการะมากขึ้น จึงเป็นเหตุให้เกิด
 ความเลื่อมใสในเวลาต่อมา

นิกายสีหล หรือนิกายลังกาวงศ์สายใหม่ หรือนิกายวัดป่าแดง

ภายหลังเมื่อพระพุทธศาสนาลังกาวงศ์เจริญรุ่งเรืองมากขึ้น ทำให้พระภิกษุล้านนาหลายรูป เดินทางไปศึกษาเล่าเรียนพระพุทธศาสนาจากลังกาวงศ์โดยตรง ในครั้งนั้นพระภิกษุล้านนาได้รับ คำตำหนิจากพระภิกษุลังกาวงศ์หลายประการ จึงทำให้เกิดความเคลือบแคลงเกี่ยวกับความถูกต้อง ในพระธรรมวินัยที่ถือปฏิบัติในล้านนา

ดังนั้น ใน พ.ศ. 1967 สมัยพระญาณสามฝั่งแกนครองเมืองเชียงใหม่ จึงได้มีพระภิกษุ เชียงใหม่ 25 รูป มีพระมหาธัมมคัมภีร์ พระมหาเมธีกร พระมหาญาณมงคล พระมหาสีลวงค์ พระมหาสารีบุตร พระมหารัตนกร พระมหาพุทธสาคร เป็นต้น พร้อมภิกษุในแคว้นกัมโพช (ลพบุรี) จำนวนอีก 8 รูป และพระภิกษุมอญ 6 รูป เดินทางไปเรียนอักษรศาสตร์ การออกเสียงตามตัวอักษรที่ ลังกาทวีป และตัดสินใจขออุปสมบทใหม่ทั้งหมด โดยมีพระธรรมมาจารย์เป็นพระอุปัชฌาย์ พระมหาสวามิวันรัตน์เป็นพระธรรมวาจาจารย์ บวชกันในเรื่องนันทิ์ทำเรือยาปา แม่น้ำกัลยาณี

เมื่อคณะสงฆ์กลุ่มนี้กลับล้านนาใน พ.ศ. 1974 พร้อมด้วยภิกษุลังกาวงศ์อีก 2 องค์ คือ พระมหาอุดมปัญญากับพระวิกรมพาหุ เพื่อให้มาเป็นพระอุปัชฌาย์ กับทั้งนำพระบรมสารีริกธาตุ มาด้วย มาพำนักอยู่ที่วัดป่าแดงเชิงดอยสุเทพ เรียกว่านิกายสีหลใหม่

ในเวลานั้น พระภิกษุนิกายสีหลใหม่ประพฤติตนอย่างเคร่งครัด ต่างออกไปกับนิกายรามัญ ที่หย่อนวินัย ทำให้ได้รับความเสื่อมใสศรัทธาจากประชาชน ขุนนาง และเชื้อพระวงศ์จำนวนมาก เป็นเหตุให้เกิดความขัดแย้งระหว่างคณะสงฆ์ทั้งสองของเมืองเชียงใหม่ ลูกตามไปถึงความขัดแย้ง ทางการเมืองระหว่างกษัตริย์กับขุนนางและเชื้อพระวงศ์ที่นับถือนิกายต่างกัน

สำหรับพระญาณสามฝั่งแกน (พ.ศ. 1944 - 1984) นั้น นิยมในรามัญนิกาย จึงทรงขับไล่ นิกาย สีหลใหม่ออกจากเมืองเชียงใหม่ ใน พ.ศ. 1977 นิกายสีหลใหม่จึงไปเจริญอยู่รอบนอก เช่น เมืองลำปาง เมืองเชียงแสน เมืองเชียงตุง เป็นต้น

ภายหลังสมัยพระยาไตรโลกราชครองเมืองเชียงใหม่ (พ.ศ. 1984 - 2030) นิกายสีหลจึง กลับมารุ่งเรืองในเชียงใหม่อีกครั้ง ชินกาลมาลีปกรณ์ (112) ระบุว่าพระยาไตรโลกราชเองก็ทรงผนวช ในนิกายนี้ จึงมีผู้ปฏิบัติตามมาก บางวันมีผู้บวชมากถึงร้อยรูป ต้องสร้างวัดเพิ่ม ในเชียงใหม่มีวัด นิกายป่าแดงถึง 500 วัด (มูลศาสนาฝ่ายวัดป่าแดง, 61-62)

ประเสริฐ ณ นคร (2540, 38) สันนิษฐานว่าพระองค์เจ้าจาริกเก่าตามวัดออก เพราะความ เชื่อว่า การอุทิศข้าวของให้วัดสมัยเดิมกับฝ่ายสวนดอกไม่ได้บุญ แล้วทรงสร้างจาริกใหม่ทุกวัด จาริกในเชียงใหม่และลำพูน จึงมีแต่สมัยพระยาไตรโลกราช ยกเว้นจาริกวัดพระยืน ลำพูน ของ พระมหาสุมนเถร ส่วนที่เชียงรายกับที่พะเยาคงจะเป็นอิสระจากเมืองเชียงใหม่ จึงยังมีจาริกก่อน พระยาไตรโลกราชตกค้างอยู่

นับตั้งแต่สมัยพระญาติโลกราชเรื่อยมาถึงสมัยพระเมืองแก้ว (พ.ศ. 2038 - 2068) พระพุทธศาสนานิหัยสีหลได้รับการอุปถัมภ์จากกษัตริย์ล้านนาเรื่อยมา พุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองเป็นอันมาก ในสมัยพระเมืองแก้วนั้น แม้พระองค์จะนับถือนิกายสีหลเป็นหลัก เพราะตั้งพระภิกษุ นิกายนี้เป็นสังฆราชา ทว่าขณะเดียวกันก็ยังทรงให้ความอุปถัมภ์คณะสงฆ์นิกายอื่นอย่างเท่าเทียมกัน ใน พ.ศ. 2058 พระองค์ทรงนิมนต์คณะสงฆ์ทั้ง 3 นิกายให้มาประชุมกันที่เมืองเชียงใหม่ และทรงทำอุปสมบทกรรมพระภิกษุทั้ง 3 นิกายร่วมกัน คล้ายเป็นสมัยแห่งการหล่อหลอมนิกายต่างๆ เข้าเป็นหนึ่งเดียว

การที่ฝ่ายวัดป่าแดงนำพุทธศาสนาลังkawงศ์ใหม่เข้ามาสู่ล้านนานั้น มีทั้งผลดีและผลเสีย ผลเสียคือเกิดความแตกแยกระหว่างสงฆ์ แต่ละฝ่ายให้วัดใหญ่ๆ ในสังกัดบันทึกเรื่องราวเหล่านี้ในลักษณะเอาถูกใส่ตนเอาผิดใส่ผู้อื่น เช่นบันทึกฝ่ายสวนดอกมีว่า เจ้าธรรมกำเพียรลูกศิษย์พระมหาญาณกิตติไปล้งก้างชาวเจ้าสังฆะหน่อธรรมาวาสให้แตกเป็นสองปักษ์เมื่อ พ.ศ. 1974 ส่วนบันทึกฝ่ายวัดป่าแดงกลับเป็นไปในทำนองที่ว่า พระมหาญาณคัมภีร์นำศาสนาอันบริสุทธิ์มาแต่โรหมชนบท

ส่วนผลดีนั้น ส่งผลให้เกิดความตื่นตัวทางพุทธศาสนาอย่างมาก ต่างฝ่ายต่างตั้งใจศึกษาธรรมคัมภีร์ กระทั่งมีการสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้นในสมัยพระญาติโลกราช และการสังคายนาครั้งนั้น มีส่วนทำให้พระภิกษุในสมัยต่อมาแตกฉานในพระไตรปิฎก ทั้งยังเชี่ยวชาญภาษาบาลี ดังนั้นงานวรรณกรรมพุทธศาสนาจึงปรากฏในระยะเวลาประมาณ พ.ศ. 2060 นี้ค่อนข้างมาก ตำราบางเล่มยังใช้สอนชั้นเปรียญธรรมมาจนถึงทุกวันนี้

ตัวอย่างวรรณกรรมพุทธศาสนาที่ถูกประพันธ์ขึ้น ได้แก่ วชิรสารตถสังคหะ มาตตตสูตรปเวสสันตรทีปนี จักรวาลทีปนี สังขยาปกาสะฎฐีกา มังคลัตถทีปนี ปัทมกมโยชน-สัทตตถเภทจินดา สัทธพินทุภินวฎฐีกา ปฐมสัมมธิดา วิสุทธีมคคทีปนี รวมถึงชินกาลมาลีปกรณ์ด้วย ส่วนจามเทวีวงศ์กับตำนานมูลศาสนานั้น ถูกแต่งขึ้นก่อนหน้านั้นเล็กน้อย

ชินกาลมาลีปกรณ์

ประพันธ์โดยพระภิกษุล้านนาฝ่ายสีหลใหม่หรือวัดป่าแดง นามพระรัตนปัญญาเถระ เมื่อ พ.ศ. 2060 – 2071 ท่านมีชีวิตอยู่ในกษัตริย์ล้านนาสามรัชกาล ตั้งแต่ช่วงหลังพระญาติโลกราชผ่านสมัยพระยอดเชียงราย ถึงสมัยพระเมืองแก้ว เป็นบุคคลร่วมสมัยกับพระสิริมังคลาจารย์ผู้ประพันธ์เวสสันตรทีปนีและคัมภีร์อื่นๆ

นอกจากนี้ท่านยังประพันธ์คัมภีร์มาติกาตศรุตธรรมสังคณี เป็นคัมภีร์อธิบายความพระอภิธรรม และคัมภีร์วัชรสารัตถสังคหะ เป็นคัมภีร์ประมวลศัพท์ อรรถาธิบายขยายใจความของธรรมะ ทั้งสามเรื่องท่านประพันธ์ในระยะเวลาใกล้เคียงกัน

สำหรับชินกาลมาลีปกรณ์นั้น นักปราชญ์ยอมรับว่าเป็นหนึ่งในสี่วรรณกรรมชั้นเยี่ยมซึ่งแต่งในภาษาบาลีมาแต่โบราณ กอปรด้วย เรื่องรัตนพิมพวงศ์ เรื่องสิทธิคนิทาน เรื่องจามเทวีวงศ์ และเรื่องชินกาลมาลีปกรณ์ จัดเป็นเอกสารที่นักวิชาการปัจจุบันใช้อ้างอิงมากที่สุด ควบคู่กับจามเทวีวงศ์ และตำนานมูลศาสนา

รัชกาลที่ 1 โปรดให้ราชบัณฑิตแปลจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทย ทว่าพิมพ์ครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2451 เพื่อทูลเกล้าและแจกในงานพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริวงศ์วัฒนเดช นายร้อยตรีในกรมทหารบก และศพในสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ในชื่อ ชินกาลมาลีนิ ต่อมาใน พ.ศ. 2474 เสฐียร พันธงชัย แปลสำนวนที่สอง และ พ.ศ. 2500 แสง ในวิฑูร แปลเป็นสำนวนที่สาม พิมพ์เผยแพร่โดยกรมศิลปากร ใช้ชื่อชินกาลมาลีปกรณ์

เนื้อความของชินกาลมาลีปกรณ์ในส่วนแรก ซึ่งยาวมากกว่าครึ่งหนึ่งนั้น เป็นเรื่องราวประวัติพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท เริ่มจากประวัติอดีตพระพุทธเจ้าองค์ต่างๆ โดยละเอียด ลำดับกันมาถึงพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน เรื่อยไปถึงเรื่องราวภายหลังจากการที่พระพุทธองค์ปรินิพพานแล้ว เช่นเรื่องการสังคายนาพระไตรปิฎก และเรื่องราวเกี่ยวกับพระบรมสารีริกธาตุต่างๆ ของพระพุทธเจ้า

ส่วนที่สองเป็นเรื่องราวการประดิษฐานพระพุทธศาสนาเถรวาทในดินแดนล้านนา ตั้งแต่สมัยเมืองหริภุญไชยเรื่อยมา กระทั่งถึงสมัยล้านนา รวมถึงเรื่องพระพุทธรูปสำคัญ ได้แก่ พระพุทธสิหิงค์ พระแก้วมรกต และเรื่องพระมหาธาตุเชิงชุมใหม่ เล่าเรื่องควบคู่กันกับประวัติพระราชวงศ์มังราย กระทั่งมาจบเรื่องในราวสมัยของผู้แต่ง คือสมัยพระเมืองแก้ว

ดังนั้นชินกาลมาลีปกรณ์ จึงมิใช่เพียงตำนานฝ่ายพระพุทธศาสนาเท่านั้น ยังเกี่ยวข้องอย่างมีนัยสำคัญกับเรื่องราวประวัติศาสตร์ราชวงศ์มังรายอีกด้วย

เรื่องพระนางจามเทวีในชินกาลมาลีปกรณ์

สำหรับเรื่องพระนางจามเทวีที่ปรากฏต้นเรื่องในส่วนที่สองของชินกาลมาลีปกรณ์นั้น มีความสำคัญในฐานะการเข้ามาของพุทธศาสนายังดินแดนล้านนาเป็นครั้งแรก มิได้เน้น ไปยังประวัติพระนางจามเทวีแต่อย่างใด จึงไม่ได้กล่าวถึงเรื่องราวของพระนางในทุกช่วงวัยแห่งชีวิตมากนัก ตัดทอนรายละเอียดเกี่ยวกับตัวพระนางออกเสียหมด มาเริ่มเรื่องราวในช่วงที่พระนางเดินทางมาปกครองเมืองหริภุญไชย พร้อมกับการนำพระพุทธศาสนาจากละโว้

จากนั้นจึงเป็นประวัติของกษัตริย์ที่ปกครองหริภุญไชยรวม 31 พระองค์ กระทั่งมานั้น เหตุการณ์ในสมัยพระญาอาทิจราช (พระญาอาทิตยราช) กษัตริย์องค์ที่ 32 ซึ่งตำนานย่ำว่าพระองค์มีบุญประเสริฐกว่ากษัตริย์ทั้งหลาย เพราะเป็นผู้สถาปนาพระมหาธาตุอันประเสริฐในเมืองหริภุญไชย คือพระธาตุหริภุญไชย

ต่อด้วยประวัติกษัตริย์ปกครองหริภุญไชยของค์ต่อมา ควบคู่ไปกับประวัติการสร้างศาสนสถานกับพระพุทธรูปของกษัตริย์แต่ละพระองค์ จวบจนกระทั่งถึงพระญาภิราชนรมบพิตร สมปัญญาส ราชาน (พระญาธิบา) กษัตริย์ลำดับที่ 50 หริภุญไชยจึงถูกรวบรวมเข้ากับล้านนา โดยการเข้ายึดครองของพระญามังราย

ในส่วนเรื่องราวพระนางจามเทวีกล่าวเพียงว่า พระนางเป็นธิดาของพญาจักรวรรดิ อันเป็นอธิบดีในลพบุรี เป็นอัครมเหสีแห่งกษัตริย์ประเทศราชเมืองรามัญนคร เมื่อพระवासเทพฤทัยสร้างเมืองขึ้น โดยขอความช่วยเหลือจากสุกทันตเมืองละโว้แล้ว จึงอัญเชิญพระนางมาปกครอง ด้วยพระนางทรงดำรงตนอยู่ในพระพุทธศาสนา

สุกทันตนี้ เคยเป็นสหายบวชเรียนในสำนักพระพุทธศาสนาด้วยกัน ภายหลังสึกแล้วดำรงเพศฤๅษณ์มา นาน วาสเทพจึงบวชเป็นฤๅษี ส่วนสุกทันตยังคงดำรงในเพศฤๅษณ์ต่อไป

เมื่อพระนางจามเทวีเดินทางจากเมืองละโว้มาหริภุญไชยนั้น พระนางทรงพระครรภ์ได้ 3 เดือน และอาศัยเมื่อตอนอภิเษกเป็นปฐมกษัตริย์หริภุญไชย พระนางนั่งเหนือกองหริปญฺช เมืองนั้นจึงได้ชื่อว่าหริภุญไชย

มาถึงหริภุญไชยได้ 7 วัน พระนางประสูติโอรสแฝด เมื่ออายุได้ 7 ชันษา มหาชนจึงอภิเษกเจ้ามหายศราชกุมารมหันตยศผู้พี่เป็นกษัตริย์ครองหริภุญไชย ไม่นานจากนี้ พญามลิกขราชจึงยกทัพบุกเมืองหริภุญไชย เจ้ามหายศกับพระอนุชาอนันตยศจึงทรงช้างศึกดีสี่ตัวออกรบ เป็นฝ่ายชนะ

เหตุการณ์ต่อมาเป็นการสถาปนาเมืองเขลางค์นครให้กับเจ้าอินทวราชกุมาร (เจ้านันตยศ) โอรสแฝดผู้น้อง โดยความช่วยเหลือของพระสุพรหมฤๅษีกับพรานเขลางค์ อาศัยเหตุนี้ เมืองใหม่จึงได้ชื่อว่าเขลางค์นคร

เมื่อเจ้าอินทวราชกุมารขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์ปกครองเมืองเขลางค์แล้ว จึงให้คนไปอัญเชิญพระนางจามเทวีมาประทับยังเมืองเขลางค์ พระนางประทับอยู่ 6 เดือน ลาพระสุพรหมฤๅษีกลับเมืองหริภุญไชย กระทำกุศลสมการเป็นอันมากอยู่สองเดือนก็ถึงซึ่งนิภาพ จบเรื่องบังเกิดแห่งนางจามเทวีในชินกาลมาลีปกรณ์

ตำนานมูลศาสนา

ตำนานมูลศาสนาฉบับที่กรมศิลปากรใช้เผยแพร่ในปัจจุบัน ประพันธ์โดยพระภิกษุล้านนา ฝ่ายลังกาวงศ์เก่า คือวัดสวนดอก นามพระพุทธรูปกัมกับพระพุทธรูปญาณเจ้า

ประเสริฐ ฒ นคร (2540, 26-33) ให้ข้อคิดเห็นว่า พระพุทธรูปกัมคือพระพุทธรูปรักขิต เพราะเหตุว่าท่านได้ไปเรียนพุทธศาสนาที่พุทกัม ในระยะเวลาดังกล่าวมีหลักฐานว่าเจ้าอาวาสวัดสวนดอกเพียง 2 องค์ที่ไปศึกษาพระพุทธรูปศาสนายังพุทกัม คือ พระพุทธรูปญาณซึ่งเป็นเจ้าอาวาสองค์ที่ 4 กับพระพุทธรูปรักขิตเจ้าอาวาสองค์ที่ 8

ส่วนพระพุทธรูปที่ร่วมกันแต่งมูลศาสนาคงไม่ใช่เจ้าอาวาสวัดสวนดอกองค์ที่ 4 แต่น่าจะเป็นพระพุทธรูปวัดหมื่นสาร อันเป็นหลานพระพุทธรูปวัดสวนดอก ด้วยมีหลักฐานว่า กษัตริย์เมืองเชียงใหม่มอบหมายการศาสนาไว้กับพระพุทธรูปวัดหมื่นสาร ท่านจึงมีฐานะคล้ายดังสังฆราชในปัจจุบัน

พระพุทธรูปรักขิตนี้ เป็นเจ้าอาวาสวัดสวนดอกอยู่ตั้งแต่ พ.ศ. 1999 – 2011 ส่วนพระพุทธรูปญาณเป็นเจ้าอาวาสวัดหมื่นสารตั้งแต่ พ.ศ. 1999 เป็นต้นมา จะสิ้นสุดเมื่อไร ไม่มีบันทึก แต่อย่างไรก็ตาม เนื้อเรื่องในตำนานมูลศาสนา ก็มีมาถึงเจ้าอาวาสวัดสวนดอกองค์ที่ 34 เป็นอย่างมาก คือ พ.ศ. 2053 เป็นปีเริ่มต้น ประเสริฐ ฒ นคร (2540, 30) อาศัยข้อมูลดังกล่าว สันนิษฐานว่าตำนานมูลศาสนาฝ่ายวัดสวนดอกจึงควรประพันธ์ขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 1999 – 2060 อันเป็นช่วงเวลาเดียวกันกับชินกาลมาลีปกรณ์ของพระภิกษุฝ่ายวัดป่าแดง ระหว่างรามีญวงศ์กับลังกาวงศ์นั้น พวกแรกไม่ค่อยเชี่ยวชาญในภาษาบาลีเท่ากับพวกหลัง

พ.ศ. 2480 ตำนานมูลศาสนาถูกจัดพิมพ์เป็นครั้งแรก ในงานศพคุณหญิงทรงพลภาพ (ขุน พลธร) โดยการแปลของสุต ศรีสวมวงศ์ กับพรหม ขมาลา เจ้าหน้าที่กองวรรณคดี กรมศิลปากร

เนื้อหาในตำนานมูลศาสนาไม่เน้นเรื่องราวพระนางจามเทวีเช่นเดียวกับชินกาลมาลีปกรณ์ เรื่องราวของพระนางเป็นเพียงส่วนหนึ่งของประวัติพระพุทธรูปศาสนาที่เข้ามายังดินแดนล้านนา อันเป็นเรื่องราวหลักของตำนาน

ช่วงต้นของตำนาน เป็นเรื่องราวของการกำเนิดโลกสมัยภัทรกัปและการเกิดขึ้นมาของพระพุทธเจ้า 5 พระองค์ จากนั้นจึงเป็นประวัติพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน ดำเนินเรื่องตั้งแต่ประสูติกระทั่งปรินิพพาน จึงเป็นเรื่องการสังคายนาพระไตรปิฎก การส่งทูตมาเผยแพร่พระพุทธศาสนาของพระเจ้าอโศกมหาราช

เนื้อหาในส่วนหลัง เป็นเรื่องราวการประดิษฐานพุทธศาสนาในล้านนา เริ่มจากเมืองหริภุญไชยเรื่อยมาถึงล้านนา ควบคู่กับการสรรเสริญเกียรติประวัติของกษัตริย์ราชวงศ์มังราย ในส่วนนี้มีความคล้ายคลึงกับชินกาลมาลีปกรณ์

วิเคราะห์แล้ว ทั้งตำนานมูลศาสนากับชินกาลมาลีปกรณ์ นอกจากจะมีจุดประสงค์เพื่อแสดงให้เห็นถึงการเข้ามาประดิษฐานพุทธศาสนาในล้านนาแล้ว ยังได้สรรเสริญกษัตริย์ราชวงศ์มังรายพร้อมกันไปด้วย ในฐานะองค์อุปถัมภ์พระพุทธศาสนา ในส่วนรายละเอียดแตกต่างกันไปตามแต่ละนิยายที่ต้องการกล่าวปกป้องนิยายตน

เนื้อหาตำนานทั้งสองเมื่อรวมเข้ากับพงศาวดารภาคที่ 61 ที่เน้นเรื่องราวการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของกษัตริย์เมืองต่างๆ บนที่ราบเชียงแสนนั้น มีนัยสำคัญสะท้อนให้เห็นเรื่องการสร้าง ความชอบธรรมในการขึ้นครองราชย์ของต้นราชวงศ์มังรายที่มีความเชื่อมโยงกับพุทธประวัติ ในลักษณะที่ว่า ต้นราชวงศ์มังรายคือลาวจกนั้น เป็นผู้สืบสันดานทางธรรมของพระพุทธเจ้า เพราะในอดีตชาติได้เป็นข้าเฝ้ารักษาพระธาตุคอกยตุง เมื่อตายไปจึงไปเกิดเป็นเทพบุตร ต่อมาอุปาทิกละลงมาเป็นลาวจกราช ต้นราชวงศ์มังราย ปกครองเมืองบนที่ราบเชียงแสน

เหตุที่การอธิบายเรื่องสืบสันดานทางธรรมของลาวจกราชนี้ เป็นไปเพื่อสร้างความชอบธรรมในการขึ้นครองราชย์ อธิบายว่าแต่เดิมนั้น กษัตริย์ย่อมต้องสืบเชื้อสายพระมหาสมมติทางสายเลือด คือเป็นหน่อเนื้อพุทธางกูร ทว่าลาวจกราชนั้น ในตำนานเล่าว่าเป็นชนพื้นเมือง คือชาวลัวะ อาศัยอยู่บนคอกยตุง ไม่สามารถขึ้นเป็นกษัตริย์ปกครองบ้านเมืองใดได้ เพราะขาดความชอบธรรม คือไม่ได้สืบเชื้อสายทางสายเลือดจากพระมหาสมมติ ทว่าในความเป็นจริง ราชวงศ์มังรายรุ่งเรืองอยู่เป็นระยะเวลายาวนาน สงฆ์ผู้ประพันธ์จึงสร้างความชอบธรรมในการขึ้นครองราชย์ให้ลาวจกราชด้วยการสืบสันดานทางธรรมแทน ในตำนานช่วงหลังยังระบุว่า กษัตริย์ที่สืบสันดานทางสายเลือดนั้น บ้างก็เป็นคนดีบ้างก็เป็นคนพาล เพราะไม่มีธรรม กษัตริย์ที่นับถือธรรมย่อมเป็นกษัตริย์ที่ดี

เรื่องพระมหาสมมตินี้ ก็ปรากฏในช่วงประวัติพระนางจามเทวีอยู่ด้วย

เรื่องพระนางจามเทวีในตำนานมูลศาสนา

เนื้อหาในส่วนนี้มีการขยายความมากกว่าที่ปรากฏในชินกาลมาลีปกรณ์ อาจเป็นไปได้ว่า สมัยที่พระภิกษุทั้งสองฝ่ายประพันธ์ตำนานนั้น เรื่องเล่าเกี่ยวกับพระนางจามเทวีมีแพร่หลายอยู่ก่อนแล้ว ฝ่ายสวนดอกเลือกที่จะเขียนไว้อย่างรวบรัด ส่วนฝ่ายป่าแดงเลือกที่จะเขียนอย่างมีรายละเอียด

เริ่มต้นจากเรื่องราวของฤๅษีทั้ง 5 จากนั้นจึงเป็นเรื่องราวของพระสุเทวฤๅษีกับพระสุกทันตฤๅษีร่วมกันสร้างเมืองหริภุญไชย (ชินกาลมาลีปกรณ์ระบุว่า สุกทันตเป็นคฤหัสถ์ และในตำนานมูลศาสนาเรียกเมืองหริภุญไชยว่าเมืองลพูน) วาสุเทพฤๅษีขอให้พระนางจามเทวีราชธิดาพระยาจักรวัตติแห่งกรุงละโว้ ไปครองเมืองหริภุญไชย ระหว่างการเสด็จไปเมืองหริภุญไชยนั้น พระนางได้ตั้งเมืองเล็กเมืองน้อยไปตามรายทาง ในส่วนนี้มีรายละเอียดอยู่มาก

ครองเมืองหริภุญไชยไม่นาน พระนางก็ประสูติโอรสแฝด คือเจ้ามหันตยศกับเจ้าอินทวร ไม่นานก็เกิดสงครามกับขุนหลวงวิลังกราช เจ้าแห่งลัวะ ที่ส่งสาสน์มาขอพระนางจามเทวีไปเป็นมเหสี สงครามครั้งนี้ขุนหลวงวิลังคะเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ให้แก่โอรสทั้งสองของพระนาง เมื่อเสร็จศึกสงคราม พระนางแต่งตั้งให้เจ้ามหันตยศครองเมืองหริภุญไชย (ชินกาลมาลีปกรณ์ว่าได้ครองเมืองก่อนแล้วค่อยรบ) จากนั้นจึงเป็นเรื่องเจ้าอินทวรครองเขลางค์นคร ต่อด้วยเรื่องพระนางจามเทวีสวรรคต แล้วจึงแสดงลำดับราชวงศ์นางจามเทวีต่อไป

จามเทวีวงศ์ พงสาวดารหริภุญไชย

ประพันธ์โดยพระภิกษุล้านนา นามพระโพธิรังสี เมื่อ พ.ศ. 1950 – 2000 ท่านมีชีวิตอยู่ระหว่างรัชสมัยของกษัตริย์ล้านนาตั้งแต่สมัยพระญาสามฝั่งแกน ผ่านมายังสมัยพระญาติโลกราช ทั้งยังเป็นผู้ประพันธ์สังเขปนิทาน หรือตำนานพระสังเขป

จามเทวีวงศ์ เป็นพงสาวดารเมืองหริภุญไชย ที่เน้นการแสดงประวัติพระนางจามเทวีอย่างชัดเจน นักปราชญ์ยอมรับว่าเป็นหนึ่งในสี่วรรณกรรมโบราณภาษาบาลีชิ้นสำคัญเช่นเดียวกับชินกาลมาลีปกรณ์ อันเป็นเอกสารที่นักวิชาการปัจจุบันใช้อ้างอิงมากที่สุด ควบคู่กับชินกาลมาลีปกรณ์ และตำนานมูลศาสนา

แปลเป็นภาษาไทยและพิมพ์ครั้งแรกใน พ.ศ. 2463 สมัยรัชกาลที่ 6 โดยหอสมุดวชิรญาณฉบับพระนครมอบหมายให้พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) ร่วมกับพระญาณวิจิตร (สิทธิ โจนานนท์)

เนื้อเรื่องในจามเทวีวงศ์มี 15 ปริเฉท (ตอน) ได้จารลงในใบลานเป็นจำนวน 5 ผูก (เล่ม) ด้วยกัน คือ

ผูกที่ 1 มีเนื้อความตั้งแต่ปริเฉทที่ 1 - ปริเฉทที่ 4 ครั้งแรก

ผูกที่ 2 มีเนื้อความตั้งแต่ปริเฉทที่ 4 ครั้งหลัง - ปริเฉทที่ 6 (ต้นฉบับสูญหายไปแล้ว)

ผูกที่ 3 มีเนื้อความตั้งแต่ปริเฉทที่ 7 - ปริเฉทที่ 11 ตอนต้น

ผูกที่ 4 มีเนื้อความตั้งแต่ปริเฉทที่ 11 ตอนต้น - ปริเฉทที่ 14 ตอนต้น

ผูกที่ 5 มีเนื้อความตั้งแต่ปริเฉทที่ 14 ตอนต้น- ปริเฉทที่ 15

มีเรื่องย่อดังนี้

ปริเฉทที่ 1 เป็นตำนานมัสการ จากนั้นกล่าวถึงพระพุทธเจ้าเสด็จมายังหมู่บ้านของพวกเมงคัลเมื่อทรงเลือกสถานที่ได้แล้ว ก็ตรัสพยากรณ์กับพวกเมงคัลว่า ต่อไปสถานที่นี้จักเป็นพระนครใหญ่ พระบรมสารีริกธาตุส่วนหนึ่งของพระพุทธองค์จะมาประดิษฐาน ณ พระนครนี้ ในสมัยพระอาทิตย์ราชท้ายปริเฉทกล่าวถึงกาเผือกตัวหนึ่ง ที่ได้ฟังพุทธทำนาย จึงส่งกาตัวอื่นให้อยู่เฝ้าสถานที่นั้น

ปริเฉทที่ 2 กล่าวถึงกัลบุตร 4 คน ออกบวชเป็นฤๅษี องค์หนึ่งชื่อพระวาสุเทพมีสำนักอยู่บนยอดเขาอุจจุบรรพต (เขาค้อ) พระพรหมมีสำนักอยู่บนภูเขาทิวาธิ (เขาสองยอด) พระลัชชนาโดยมีสำนักอยู่ในเขาดาลังค์ (เขาเครือเถา) พระสุกทันต์มีสำนักอยู่ในเขารัมมิกเมืองละโว้ ต่อมาเมื่อตัวหนึ่งกินบุตรที่มีสุจิของพระสุเทวฤๅษีปนอยู่ จึงให้กำเนิดฝาแฝดหญิงชาย พระสุเทวฤๅษีสร้างเมืองให้เด็กที่เกิดในรอยเท้าสัตว์ 4 คู่ ปกครอง ตอนจบปริเฉทกล่าวถึงเหตุการณ์ในเมืองรัมมนคร เรื่องกษัตริย์ตัดสินความไม่ชอบธรรมกรณีลูกดีแม่ บ้านเมืองจึงถึงน้ำท่วมล่มจม

ปริเฉทที่ 3 กล่าวถึงพระสุเทวฤๅษีกับพระสุกทันต์ฤๅษีสร้างเมืองหริภุญไชย ให้มีสถานะอย่างหอยสังข์ทะเล

ปริเฉทที่ 4 กล่าวถึงพระสุกทันต์ฤๅษีแนะนำให้พระสุเทวฤๅษีเชิญพระนางจามเทวีมาปกครองเมืองหริภุญไชย เนื้อเรื่องมีเพียงเท่านี้ ขาดหายไปจนถึงปริเฉทที่ 6 ในการพิมพ์รวมเล่มครั้งแรกจึงได้นำข้อความจากชินกาลมาลีปกรณ์มาเติมไว้

ปริเฉทที่ 7 กล่าวถึงพระมหันตยศกับพระอนันตยศ ชนะสงครามซึ่งพระญามลักราชยกทัพมา

ปริเฉทที่ 8 กล่าวถึงพระนางจามเทวีส่งทูต 2 คนไปทูลขอธิดา 2 พระองค์ของพระญามลักราชมาอภิเษกสมรสกับพระมหันตยศกับพระอนันตยศ พระญามลักราชทรงยกให้ จากนั้นพระนางจามเทวีจึงยกเมืองให้พระมหันตยศ

ปริเฉทที่ 9 กล่าวถึงพระนางจามเทวีได้สร้างอารามต่างๆ จากนั้นพระอนันตยศประสงค์จะครองเมือง จึงไปสร้างเมืองเขาลังค์นคร

ปริเฉทที่ 10 กล่าวถึงพระอนันตยศทูลเชิญพระนางจามเทวีเสด็จมาเขาลังค์นคร

ปริเฉทที่ 11 กล่าวถึงการสิ้นพระชนม์ของพระนาง ภายหลังเสด็จกลับมาอยู่ที่เมืองหริภุญไชยได้ไม่นาน พระมหันตยศถวายพระเพลิงและสร้างเจดีย์เป็นที่ประดิษฐานพระอัฐิ ชื่อว่าสุวรรณังโกฏเจดีย์

ปริเฉทที่ 12 กล่าวถึงลำดับกษัตริย์ ที่ครองเมืองหริภุญไชยต่อจากพระมหันตยศ

ปริเฉทที่ 13 กล่าวถึงสมัยพระญาอาทิตย์ราชครองเมืองหริภุญไชย และทรงทำสงครามกับพระเจ้ากรุงละโว้

ปริเฉทที่ 14 กล่าวถึงสงครามระหว่างพระญาอาทิตย์ราชกับพระเจ้ากรุงละโว้ต่อโดยพระญาอาทิตย์ราชเป็นฝ่ายชนะ

ปริเฉทที่ 15 กล่าวถึงการสร้างพระธาตุหริภุญไชยในสมัยพระญาอาทิตย์ราช

เนื้อเรื่องของจามเทวีวงศ์มุ่งเน้นไปยังประวัติพระนางจามเทวีกับประวัติเมืองหริภุญไชย โดยตรง ดันเรื่องไม่ปรากฏประวัติพระพุทธศาสนาอย่างที่ปรากฏในตำนานมูลศาสนากับชินกาลมาลีปกรณ์ ขึ้นต้นก็เข้าเรื่องพุทธทำนายเกี่ยวกับสถานที่ซึ่งจะสร้างเมืองหริภุญไชยในภายหน้าทันที บางตอนในชินกาลมาลีปกรณ์กับตำนานมูลศาสนาไม่มีปรากฏ เช่น

ปริเฉทที่ 8 สงครามระหว่างเมืองหริภุญไชยกับเมืองมัลลกะ เกิดจากที่พระโอรสทั้งสองยกทัพไปประชิดเมืองมัลลกะ เพื่อส่งสาสน์ไปขอธิดาพระญามัลลกะ เมื่อทั้งสองเผชิญหน้ากัน ทัพพระญามัลลกะถูกเทวดารักษาพระกุมารแผดเผาได้รับความทรมานมาก จึงเป็นฝ่ายแพ้ไป หลังจากนั้นพระนางจามเทวีจึงส่งสาสน์ไปทูลขอธิดา พระญามัลลกะก็ยอมถวาย นับแต่นั้นสองพระนครก็เป็นทองแผ่นเดียวกัน

การประพันธ์เป็นลักษณะการอธิบายความหมายของข้อความที่สำคัญเป็นลำดับๆ ไป ไม่รวบรัดตัดความอย่างในชินกาลมาลีปกรณ์ และไม่เยิ่นเย้ออย่างในตำนานมูลศาสนา การอธิบายมีระเบียบ เข้าใจง่าย มีลักษณะการรจนาตามแบบอย่างภาษาบาลีไว้อย่างครบถ้วน จึงทำให้จามเทวีวงศ์มีคุณค่าทางวรรณกรรมภาษาบาลีเป็นอย่างมาก

ตำนานพระธาตุลำปางหลวง

เป็นตำนานที่แสดงเรื่องราวการสร้างพระธาตุลำปางหลวงเป็นหลัก มีเนื้อเรื่องที่เกี่ยวกับพระนางจามเทวีไม่มากนัก กล่าวถึงการเสด็จประพาสและประทับในนครลัมกะกับปะอันมีพระธาตุลำปางหลวงเป็นพระธาตุสำคัญกลางเมือง ผู้ศึกษาเชื่อว่าในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพระนางจามเทวีถูกแต่งเสริมขึ้นมาเพื่อประโยชน์ในการเน้นสถานที่ในลัมกะกับปะนครให้เก่าไปร่วมสมัยพระนางจามเทวี

ตามตำนานระบุว่า เมืองลัมกะกับปะนครคือเมืองลำปางโบราณ มีเจดีย์ที่บรรจุเส้นพระเกศาพระพุทธเจ้าอันพระเจ้าปเสนทิโกศลโปรดให้สร้าง ต่อมาในสมัยพระเจ้าโศกมหาราช พระกุมารกัสสปเถระและพระเมฆิยะเถระได้อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุมาประดิษฐานเพิ่มเติมอีก เรียกพระธาตุนั้นว่า พระธาตุลัมกะกับปะนคร

ครั้งที่พระนางได้เสด็จไปราชการศึกที่แม่สลิต ขากลับจึงตั้งค่ายที่สบยาว คั้นนั้นเวลาก่อนรุ่งสาง ขณะที่พระนางประทับสำราญพระอิริยาบถนั้น พระบรมสารีริกธาตุก็แสดงปาฏิหาริย์ลอยจากลัมกะกับปะนครมาตกกลางค่ายพัก แต่พระนางเข้าพระทัยว่า ชาวบ้านหมิ่นเดชานุภาพ ด้วยการจุดไฟโดนดไฟมาตก รุ่งสางจึงปรึกษากับเสนาบดีผู้ใหญ่ เหตุการณ์เป็นว่ามีเพียงพระนางเท่านั้นที่เห็น ล้ามพันทอง ซึ่งเข้าเฝ้าอยู่ในที่นั้น จึงแจ้งว่าหาใช่ไฟโดนดไม่ หากแต่เป็นพระธาตุแสดงปาฏิหาริย์

พระนางจามเทวีจึงเดินทางไปลี้ภัยกับปะนรเพื่อนมัสการพระธาตุ เวลานั้นชาวบ้านได้มาเข้าเฝ้าเป็นจำนวนมาก พระนางจึงถามสารทุกข์สุกดิบ ชาวบ้านจึงร้องเรื่องน้ำกินน้ำใช้ว่าขาดแคลน พระนางจามเทวีจึงอธิษฐาน โดยอ้างบารมีพระธาตุ ว่าหากสถานที่แห่งนี้เป็นบุญสถานสำหรับประดิษฐานพระธาตุจริง ก็ขอให้มิสายน้ำผุดขึ้นกลางเมือง จากนั้นพระนางจึงเสด็จกลับเมืองตาลที่พัก

เมื่อพ่อเมืองให้คนนำน้ำที่ผุดขึ้นมาไปให้พระนางทอดพระเนตรในวันรุ่งขึ้น พระนางจึงเสด็จกลับมาตั้งค่ายที่ลี้ภัยกับปะนรอีกครั้ง เพื่อสมโภชพระธาตุ พร้อมทั้งกัลปนาที่ดิน ข้าทาสทรีพัสสันจำนวนมาก ไ้บูชาพระธาตุ เนื้อเรื่องเกี่ยวกับพระนางจามเทวีจบเพียงเท่านี้

4.1 ตารางเปรียบเทียบเนื้อหาในตำนานฝ่ายวัด

ตารางนี้จัดทำขึ้นเพื่อแสดงให้เห็นถึงจุดเด่นของตำนานแต่ละฉบับ และชี้ให้เห็นความแตกต่างในเนื้อหาประวัติพระนางจามเทวี

	ชินกาลมาลี ปกรณ์	ตำนานมูลศาสนา	จามเทวีวงศ์ฯ	ตำนานพระธาตุ ลำปางหลวง
พระภิกษุ ผู้ประพันธ์	พระรัตนปัญญา เถระ (ป่าแดง)	พระพุทธพุกาม กับพระพุทธญาณ เจ้า (สวนดอก)	พระโพธิรังสี (หริ ภุญไชยหรือสวน ดอก ?)	ไม่ปรากฏ
อายุสมัย	พ.ศ. 2060 – 2071	พ.ศ. 1999 – 2060	พ.ศ. 1950 - 2000	ไม่ปรากฏ
ภาษาที่แต่ง	บาลี	พื้นเมืองมีบาลี ผสม	บาลี	พื้นเมือง
จุดประสงค์	ประวัติพระพุทธศาสนาในล้านนา ร่วมกับประวัติพระราชวงศ์มังราย		ประวัติพระนาง จามเทวี	ประวัติการสร้าง พระธาตุลำปาง หลวง
ลักษณะการ อธิบายเนื้อหา	กระชับ แสดง เฉพาะเรื่องสำคัญ	มีรายละเอียด ค่อนข้างมาก	อธิบายความให้ กระจ่าง มีระเบียบ รายละเอียด สมบูรณ์	เล่าแบบพื้นบ้าน

	จินกาลมาลี ปกรณ์	ตำนานมูลศาสนา	จามเทวีวงศ์	ตำนานพระธาตุ ลำปางหลวง
เนื้อเรื่องโดยรวม ที่เกี่ยวกับประวัติ พระนางจามเทวี	ภายหลังจากที่พระฤๅษีสร้างเมืองหริภุญไชยแล้ว จึงขอให้ พระนางจามเทวีธิดาพระเจ้ากรุงละโว้มาปกครอง ทรง อภิเษกกับเจ้าชายรามราช และทรงพระครรภ์ 3 เดือน ก่อนที่จะเดินทางมาครองนครหริภุญไชย ภายหลังประสูติ ราชโอรส 2 พระองค์ คือ เจ้ามหันตยศ และเจ้านันตยศ องค์ที่ครองเมืองหริภุญไชยต่อจากพระนาง องค์นี้ครอง เมืองเขलगันคร บั้นปลายชีวิตพระนางเป็นองค์อุปถัมภ์ พระพุทธศาสนา ทรงสิ้นพระชนม์โดยพระโรคพาธ เบียดเบียน			การเดินทางไป นมัสการพระ ธาตุลำปางหลวง ของพระนาง จามเทวี
เนื้อหาที่ต่าง ออกไป	ผู้สร้างหริภุญไชย คือพระสุเทวฤๅษี กับ สุกกทันต ชาวเมืองลพบุรี ในตำนานฉบับ อื่นๆ สุกกทันต นั้นเป็นฤๅษีด้วย	การเดินทางจาก ละโว้สู่หริภุญ ไชยของพระนาง จามเทวีมี รายละเอียดบอก สถานที่อย่าง ชัดเจน ไม่ปรากฏ ในตำนานอื่น	พระนางจามเทวี ส่งทูต 2 คนไปทูล ขอธิดา 2 พระองค์ ของพระญามลิกข ราช ไม่ปรากฏใน ตำนานฉบับอื่น	การบูชาพระ ธาตุลำปางหลวง พร้อมกลัปนา ที่ดิน ทรัพย์สิน ข้าทาส ไว้กับ พระธาตุ

ตำนานฝ่ายพื้นบ้าน

แบ่งเป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ ด้วยกัน ประเภทแรกมีที่มาจากเอกสารโบราณภาษาพื้นเมือง อีก
ประเภทมีที่มาจากนิทานที่ผูกเรื่องเข้ากับสถานที่สำคัญของท้องถิ่นในแถบลุ่มแม่น้ำปิง อาทิ จังหวัด
ลำพูน จังหวัดตาก จังหวัดเชียงใหม่ และจังหวัดกำแพงเพชร แต่ทั้งหมดไม่ปรากฏนามผู้แต่ง ไม่
ทราบปี พ.ศ. ที่แน่นอนของจุดเริ่มต้นในการแต่ง มีที่มาไม่ชัดเจน แม้เอกสารโบราณก็ไม่ทราบว่า
ได้มาอย่างไร จากวัดใด บางฉบับได้มาจากคำพูดของม้าขี่เจ้าทรงนิมิตฝัน ที่มาจึงผูกพันอยู่กับ
ศรัทธาแบบชาวบ้าน เกี่ยวข้องอยู่กับเรื่องปาฏิหาริย์เสมอ

ในส่วนเนื้อเรื่องเต็มไปด้วยภาษาแห่งการปลุกเร้าและสร้างความสะเทือนใจ ทั้งนี้มี
จุดประสงค์เพื่อให้เกิดความประทับใจในพระราชจริยาวัตรของพระนางจามเทวีเป็นด้านหลัก

เรื่องการเผยแพร่พุทธศาสนาในล้านนาอย่างที่เป็นจุดประสงค์หลักตามตำนานประเภทฝ่ายวัดนั้น ไม่ปรากฏเลยในตำนานฝ่ายพื้นบ้าน นอกจากนี้ยังมีความแตกต่างกับตำนานฝ่ายวัดอยู่หลายประการ

กิตติ วัฒนะมหาตม์ (2540, 5-6) ศึกษาตำนานฝ่ายพื้นบ้าน พบว่าที่พิมพ์เผยแพร่ในปัจจุบัน มี 5 ฉบับ เรียงตามลำดับปีที่พิมพ์ ได้แก่

1. ฉบับใบลานไม้ทราบที่มา ต้นฉบับเดิมเป็นภาษาพื้นเมือง ปรวรรตและจัดพิมพ์โดยสงวน โชติสุขรัตน์ พิมพ์ในตำนานเมืองเหนือ เล่ม 1 พ.ศ. 2497 เนื้อหาเน้นเรื่องราวการพุ่งสะเหน้า (เส่น้ำ) เป็นสำคัญ

2. ฉบับนายสุททวาริ สุวรรณภานันท์ หรือฉบับพ่อฤๅษีแก้ว ที่ผู้เรียบเรียงอ้างว่าพ่อฤๅษีแก้วเป็นผู้รักษาต้นฉบับดั้งเดิมไว้ในถ้ำที่คอยติ โดยให้ลูกศิษย์แปลเป็นภาษาไทยให้ผู้เรียบเรียงฟัง มีที่มาคลุมเครือที่สุด มีการแต่งเนื้อหาเพิ่มเติมเข้าไปมาก เนื้อหาเริ่มตั้งแต่การกำเนิดของพระนางจามเทวีที่ลำพูน มีเรื่องพระธิดาพี่เลี้ยงสองนางที่มาจากปักษ์ใต้ และเรื่องการพุ่งสะเหน้า คล้ายกับที่พบในตำนานทั้งสามฉบับก่อนหน้านี้ พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรก ใน พ.ศ. 2509

3. ฉบับนายยุทธ เศษคำรณ เรียบเรียงจากนิทานที่ชาวบ้านเล่าให้ฟังระหว่างการเดินทางในดินแดนภาคเหนือ จัดพิมพ์ในหนังสือ ล่องแก่งแม่น้ำปิง พ.ศ. 2510 กล่าวถึงกำเนิดพระนางจามเทวีที่ลำพูนไว้พอสังเขป แต่เน้นรายละเอียดในการเดินทางจากละโว้ไปลำพูน ผูกเข้ากับสถานที่สำคัญในทำนองของชื่อบ้านนามเมือง

4. ฉบับพระมหาหมีน วุฑฒินาโณ วัดหอธรรม จังหวัดเชียงใหม่ ต้นฉบับเดิมเป็นภาษาพื้นเมือง ปรวรรตและจัดพิมพ์โดยสงวน โชติสุขรัตน์ ในประชุมตำนานลานนาไทย พ.ศ. 2515 กล่าวตั้งแต่กำเนิดพระนางจามเทวีที่ลำพูนจนสิ้นรัชกาล เนื้อหาล้ายนิทานพื้นบ้าน มีบางส่วนคล้ายกับตำนานมูลศาสนา

5. ฉบับวัดสามเงาตก ตำบลย่านรี อำเภอสามเงา จังหวัดตาก ผู้เรียบเรียงมีนามแฝงว่าสังกะสีวัด พิมพ์ในนิตยสารศาสตร์เหนือโลก กล่าวถึงกำเนิดพระนางจามเทวีที่ลำพูน ตลอดการเดินทางจากละโว้ไปลำพูน แม้โดยรวมจะมีลักษณะเหมือนกันกับฉบับนายสุททวาริ ทว่าในรายละเอียดก็ต่างกันออกไป

ตำนานฝ่ายพื้นบ้านมีรายละเอียดที่ต่างออกไปจากตำนานฝ่ายวัดค่อนข้างมาก ในที่นี้จะอธิบายตามฉบับนายสุททวาริ สุวรรณภานันท์เป็นหลัก และแทรกฉบับอื่นในส่วนที่ต่างออกไป

เนื้อหาโดยรวมเริ่มตั้งแต่กำเนิดของพระนางจามเทวี ซึ่งในตำนานฝ่ายวัดไม่ปรากฏ และยังชี้เฉพาะเจาะจงลงไปถึงสถานที่กำเนิดของพระนาง ว่าอยู่ที่บ้านหนองคู อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน เป็นบุตริครหบดีชื่อว่า อินดา ชาวเมงคบุตร

วันหนึ่งขณะที่พระนางอายุได้ 3 เดือน พญานกได้โฉบเอาพระวรกายขึ้นไปบนฟ้า บินผ่านไปทางที่พำนักของฤๅษีวาสุเทพ ท่านจึงใช้อัฏฐิฤทธิกระทำให้นกปล่อยตัวพระนาง ลมจึงหอบไปตกในสระใหญ่กลางบึงหลวง สุเทวฤๅษีจึงใช้พัดซ้อนร่างทารกขึ้นมา มอบให้พญาวานรเป็นผู้เลี้ยงดูพระนาง

ความพิสดารนี้ในฉบับพระมหามันไม่ปรากฏ เล่าเพียงว่า วันหนึ่งพระฤๅษีไปยังหนองมอญเพื่อเก็บรากบัว จึงได้พบกุมารีน้อยอยู่ในใจกลางดอกบัว ท่านก็เอาพัดซ้อนร่างนั้นขึ้นมา

ฉบับนายยุทธก็เล่าต่างกันไปว่า พระนางเป็นลูกคหบดีบ้านหนองคู ที่ได้หมั้นหมายไว้กับลูกชายคหบดีบ้านหนองเหียงไว้ตั้งแต่เด็ก ทว่าพ่อโตมาฝ่ายชายกลับรูปชั่วตัวดำ ตรงข้ามกับฝ่ายหญิงที่งดงามหาที่ติไม่ได้ พ่อฝ่ายหญิงจึงถอนหมั้น พ่อฝ่ายชายโกรธมากจึงก่อสงครามกับพ่อฝ่ายหญิง เป็นที่เดือดร้อน พระอินทร์จึงให้เวสสุวรรณมาลักพระนางจามเทวีไปถวายสุเทวฤๅษี

ฉบับวัดสามเภาตกก็เล่าต่างออกไปเช่นกันว่า พระนางเดิมชื่อนางอูสาห์ เกิดที่บ้านจุงจาลิง คือบ้านเกาะ อำเภอบางช้าง จังหวัดลำพูน บิดาชื่อนานอินทวงศ์ มารดาชื่อแก้วผกา ภายหลังเกิดโรคระบาดในหมู่บ้าน นานเสละซึ่งเป็นลุงได้พาตัวพระนางหนีออกมาจากหมู่บ้าน มาถึงหนองน้ำแห่งหนึ่ง จึงวางพระนางไว้บนดอกบัว แล้วตนเองก็เสียชีวิตลง พระโสนันโทพุทธชฎิลได้มาพบเข้า จึงใช้พัดซ้อนตัวพระนางขึ้นมา

เมื่อพระนางเจริญวัยขึ้น ฤๅษีจึงส่งไปกรุงละโว้ โดยวิธีล่องไปตามน้ำ ทั้งนี้ด้วยเหตุผลว่า เพราะบุญบารมีของพระนางที่จะได้เป็นใหญ่ในอนาคต

ทว่าฉบับมหามันกับฉบับวัดสามเภาตกให้เหตุผลต่างออกไปว่า เพราะฤๅษีคิดคำนึงขึ้นว่า หากต่อไปภายหน้ามีคนมาเห็นท่านอยู่กับธิดา ก็จะนิทานว่าท่านมีลูกเมีย

ฉบับนายยุทธว่าเป็นเพราะฤๅษีตั้งใจส่งพระนางไปให้เป็นธิดาพระเจ้ากรุงละโว้

ภายหลังจากที่พระเจ้ากรุงละโว้อภิเษกพระนางเป็นพระธิดาแล้ว ได้พระราชทานพระธิดา 2 พระองค์ในพระเจ้าทศราชแห่งกรุงรัตนปุระ คือเจ้าหญิงปทุมวดี และเจ้าหญิงเกษวดี ให้เป็นพระพี่เลี้ยงในฉบับวัดสามเภาตก ไม่ปรากฏเนื้อเรื่องในช่วงนี้

พระนางทรงอภิเษกกับเจ้าชายรามราช แห่งรามนคร ซึ่งอยู่ใกล้กรุงลพบุรี มีเพียงฉบับนายสุทวาริเท่านั้น ที่ระบุว่าอยู่บริเวณอำเภอแม่สอด จังหวัดตาก นอกจากนี้ยังระบุว่าเจ้าชายรามราชเป็นโอรสของพระเจ้ากรุงรัตนปุระ ที่ได้ถวายให้เป็นบุตรบุญธรรมพระเจ้ากรุงละโว้ ในครั้งเดียวกับที่ถวายเจ้าหญิงปทุมวดี และเจ้าหญิงเกษวดี เมื่อทรงหมั้นกับพระนางจามเทวี จึงได้รับแต่งตั้งเป็นพระมหาอุปราชครองเมืองรามบุรี ทั้งนี้ในฉบับวัดสามเภาตก กับฉบับพระมหามัน เรียกเจ้าชายรามราชว่า เจ้ากัมโพชชะราชบุตร เป็นโอรสของพระเจ้ากรุงละโว้

ฉบับนายสุทวาริณัน ได้ปูพื้นความสัมพันธ์ของพระนางกับเจ้าชายรามราชไว้ก่อนหน้านี้แล้ว โดยสร้างเหตุการณ์ให้ทั้งสองพบกันกลางป่า ขณะที่พระนางจามเทวีปลัดคน้ำ และได้รับการช่วยเหลือจากเจ้าชาย ซึ่งขณะนั้นเสด็จออกล่าสัตว์ ขณะที่ฉบับอื่นไม่ปรากฏ

ภายหลังการหมั้นแล้ว เจ้าชายสิทธิราชแห่งนครโกสัมพีได้ส่งพระราชสาสน์พร้อมเครื่องบรรณาธิการมาขอพระนางไปเป็นมเหสี ทางละโว้ตอบปฏิเสธไปเพราะพระนางหมั้นแล้ว ทางโกสัมพีไม่พอใจจึงรวบรวมกองทัพโดยความช่วยเหลือจากพระญาติพระวงศ์และพระราชอาแห่งกลิงครัฐที่เป็นพันธมิตร เข้ามารุกรานละโว้ โดยเข้าโจมตีรามนครก่อน

ด้วยกองทัพที่ยกมาเป็นกองทัพกษัตริย์ พระนางจามเทวีจึงเสนอตัวเป็นแม่ทัพ เพราะเป็นธิดากษัตริย์ มีศักดิ์ศรีเสมอกัน โดยออกอุบายให้เจ้าชายรามราชนำกองทัพออกจากเมืองรามนคร มุ่งไปทางเทือกเขาขุนกาฬ อันเป็นสถานที่ซึ่งพระนางจามเทวีได้วางกำลังโอบล้อมขุนเขาไว้ทั้งสามด้าน ด้วยเหตุนี้ทัพหน้าของโกสัมพีที่ไล่ตามทัพเจ้าชายรามราช จึงถูกโจมตีย่อยยับในเวลาอันรวดเร็วที่เขาพระกาฬ

จากนั้นจึงส่งสาสน์ไปยังเจ้าชายสิทธิราชแห่งนครโกสัมพีให้ออกมาสู้กันตัวต่อตัว ในที่สุดเจ้าชายสิทธิราชก็เป็นฝ่ายพ่ายแพ้และฆ่าตัวตายกลางสนามรบเพราะความอับอาย

เมื่อเห็นความสูญเสียทั้งฝ่ายตนและฝ่ายข้าศึก ทำให้พระนางเกิดความสลดหดหู่ จึงทำการถวายพระเพลิงพระศพเจ้าชายสิทธิราชพร้อมทั้งกษัตริย์องค์อื่นที่นำทัพเข้าร่วมกับกรุงโกสัมพี พระอัฐิก็โปรดให้อัญเชิญกลับไปยังโกสัมพี จากนั้นจึงสร้างศาลเท่ากับจำนวนกษัตริย์ที่สิ้นพระชนม์ เรียกที่แห่งนั้นเสียใหม่ว่า วังเจ้า เรื่องสงครามกับกรุงโกสัมพีนี้มีปรากฏอยู่ในตำนานพื้นบ้านทุกฉบับ แต่ไม่ปรากฏในตำนานฝ่ายวัดสัทกฉบับเลย

ภายหลังเหตุการณ์สงบแล้ว จึงมีพิธีอภิเษกสมรสระหว่างเจ้าชายรามราชกับพระนางจามเทวี เจ้าชายรามราชขึ้นเป็นกษัตริย์ละโว้พระองค์ใหม่ เรื่องนี้ในฉบับพระมหามโนกล่าวว่าภายหลังอภิเษกสมรสแล้ว เจ้าชายรามราชได้ขึ้นเป็นอุปราชเมืองละโว้ ฉบับวัดสามเภาตกระบุว่า ภายหลังการอภิเษกสมรสแล้ว เจ้าชายรามราชยังไม่ได้ขึ้นครองละโว้

เนื้อเรื่องตั้งแต่ต้นมาจนกระทั่งถึงการอภิเษกสมรสนี้ มีเฉพาะในตำนานฝ่ายพื้นบ้านเท่านั้น ไม่ปรากฏในตำนานฝ่ายวัดแต่อย่างใด แต่จากตอนนี้เป็นต้นไป พบทั้งในตำนานฝ่ายวัดและฝ่ายพื้นบ้าน

เมื่อฤๅษีทรงสร้างเมืองหริภุญไชยแล้ว ได้อัญเชิญพระนางจามเทวีขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์นั้น พระนางจามเทวีทรงเดินทางจากละโว้มาหริภุญไชยโดยพระสวามีไม่ได้เสด็จไปด้วย ในจามเทวีวงศ์ทำให้เหตุผลว่า เพราะเจ้าชายรามราชออกบวชก่อนหน้านั้นแล้ว

ฉบับพระมหาหมื่นว่า เจ้าชายรามราชให้เหตุผลว่าเพราะทางหริภุญไชยขอเพียงพระนางมิได้ขอพระองค์ด้วย พระองค์จึงไม่สามารถไปได้แต่เสด็จไปส่งเพียงครึ่งทาง

ฉบับนายยุทธไม่ได้กล่าวเหตุผลใดๆ ไว้

ฉบับวัดสามเงาบอกว่า เจ้าชายรามราชนั้นทรงเป็นห้วงพระเจ้ากรุงละโว้ที่ชราแล้ว ประกอบกับเพิ่งเสร็จสงครามกับกรุงโกสัมพี จึงต้องประทับดูแลรักษาเมืองละโว้

ฉบับพระมหาหมื่นว่า การเสด็จไปละโว้ของพระนางไปพร้อมกับหมู่ช่าง 15 หมู่ หมู่ละ 500 นายเช่นเดียวกับที่ปรากฏในตำนานมูลศาสนา ฉบับสุททวรีว่าต่างออกไป ที่มีจำนวนผู้ร่วมเดินทางน้อยกว่า เช่นเดียวกับฉบับวัดสามเงาตก ที่มีคนติดตามน้อยลงไปอีก นอกจากนี้พระนางจามเทวียังอัญเชิญพระแก้วขาวกับพระรอดหลวงจากละโว้ไปด้วย

เรื่องเส้นทางการเดินทางจากละโว้ไปหริภุญไชยก็แตกต่างกันไป ในจามเทวีวงศ์ว่าเสด็จทางชลมารคกินเวลานานกว่า 7 เดือน ผ่านเมืองบางปะบาง เมืองคันธิกะ เมืองบุรีรัฐะ เมืองบุราลง เมืองเทพบุรี เมืองบางพล เมืองราเสียด เมืองหาดเชียงเรือ บ้านตาก สามเงา พุทธสมัคคม ผาอาบนาง ผาม่าน คอยเต่า บ้านทาคาม ท่าเชียงทอง เมืองฮอด จึงเข้าสู่เขตเมืองหริภุญไชย พระนางให้สร้างวัดกู่ละมั่ง ที่ริมค่ายหรือบ้านระมั่ง ก่อนเข้าสู่เมืองหริภุญไชย

ฉบับสุททวรีว่าพระนางเสด็จย้อนขึ้นไปตามทางที่กองทัพโกสัมพียกลงมา จำนวนเมืองที่ผ่านไปมีมากกว่าฉบับอื่นๆ ผ่านเมืองงามฟ้า เขตสุวรรณบรรพต (นครสวรรค์) นครชุมรุม (กำแพงเพชร) เทือกเขาขุนกาฬ เวียงระแหง (ตาก) เวียงกะทิกะ (ตาก) เวียงเทพบุรี (ตาก) พิศดารนคร (ฮอด) เจ้าชายรามราชที่เสด็จมาด้วยเสด็จกลับละโว้ พระนางเดินทางต่อไปตามแม่น้ำระมิงค์ สถาปนาปะวิธยะเจดีย์ สร้างพระอารามรามัญ คือวัดกู่ละมั่ง ก่อนเข้าสู่เมืองหริภุญไชย

ฉบับพระมหาหมื่นคล้ายกับตำนานมูลศาสนา มีที่ต่างกันเล็กน้อย ส่วนหนึ่งคือการอธิบายที่มาของชื่อสถานที่นั้นๆ ต่างออกไป กล่าวคือ เสด็จผ่านเมืองพระบาง เมืองคันทะ เมืองบุรีรัฐะ เมืองปางพล เมืองราเสียด หาดเชียงหรือหาดเสี้ยว เมืองตาก สามเงา แก่งลัมปอย (ผาอาบนาง) ผาแต้ม คอยเต่า บ้านทาคาม ท่าเชียงทอง เมืองฮอด จึงเข้าสู่เขตเมืองหริภุญไชย

ฉบับนายยุทธว่า พระนางเสด็จทางชลมารค มีความพิสดารแตกต่างออกไปจากฉบับอื่นมาก โดยระบุที่มาของชื่อเมืองนั้นๆ เสมอ ได้แก่ เกาะตะเภา อันเป็นที่เกิดเหตุการณ์เรือขบวนชนกันล่ม เมืองตากเป็นที่ตากผ้า บ้านระแหงเป็นที่หาไม้ซ่อมเรือ สามเงาเป็นที่จอดเรือหลบพายุ ปรากฏเงาพระพุทธรูป 3 องค์บนหน้าผา

วัดพระธาตุลอยเป็นที่ยิงธนูหาที่สร้างวัด พระบาททำฮ้าว เป็นที่ซึ่งธนูจากวัดพระธาตุลอยมาตก ทำให้เขานั้นแตกร้างทิ้งลูก หาดเกลือเป็นที่เรือเจ้าทางได้มาล่ม มีถ้ำเกลือลอยทั่วไป แก่งเสือเต้นเป็นสถานที่ซึ่งมีหินคล้ายเสือ คอยนางเหลียวเพราะพระนางคิดถึงพระสวามีจึงเหลียวกลับไปมองดู

ผาอาบนางเป็นที่นางกำนัลเสียชีวิต หินง้าวเป็นที่เรือชนก้อนหิน แก่งอุมหลูเป็นหัวโค้งที่สบน้ำปิง เมืองสร้อยที่พักพล ผาแต้มที่ซึ่งพระนางให้แค้นรูปช้างไว้ ผาพระแก้วเป็นที่ทรงให้บรรจุพระพุทธรูปไว้ในอุโมงค์ แก่งช้างร้องและหาดอุมก้องเป็นที่พวกลัวะกับกะเหรี่ยงนำผ้องมาหัดต้อนรับ

หาดอุมปาดเป็นที่พวกคนพื้นเมืองมารอรับมหาประ โคมพิณพาทยต้อนรับ ผาพระเจ้านอน มีหินสีแดงคล้ายพระพุทธรูปไสยาสน์ คอยเก็งเป็นที่ลูกธนูจากผาพระเจ้านอนมาตก บ้านแอ่น มีหมู่บ้านซึ่งชาวบ้านมาพ้องต้อนรับ ทำเชิงทองและเมืองฮอดเป็นที่ถ้ามทางไปหริภุญไชยและสร้างวัด

ระหว่างสร้างเมืองหริภุญไชยให้บริบูรณ์นั้น จบบัณนายสุททวาริมีเนื้อหาส่วนหนึ่งที่ต่างออกไป ไม่ปรากฏในฉบับอื่น คือ มีการประลองความรู้ทางธรรมระหว่างพระภิกษุเมืองละโว้กับหริภุญไชย ด้วยเหตุที่ว่า เมื่อเจ้าชายรามราชทรงออกผนวชแล้ว พระเจ้าจักราชกษัตริย์องค์ใหม่จึงส่งพระเถรจารย์มาประลองปัญหาธรรม ผลปรากฏว่าเสมอกันทั้งสองฝ่าย

นอกจากนี้ฉบับนายสุททวาริยังว่าพระนางเป็นผู้ประดิษฐ์อักษรรามัญ เหตุการณ์นี้ไม่ระบุว่าเกิดขึ้นก่อนหรือหลังพระนางประสูติโอรสแฝดแล้ว

เมื่อหริภุญไชยบริบูรณ์ดีแล้ว พระนางจึงได้ทำพิธีพลีกรรมสังเวทเพชฌัญญูพระนครเพื่อขอประทานช้างมงคล จบบัณนายสุททวาริและฉบับอื่นๆ กล่าวเหมือนกันกับตำนานฝ่ายวัด มีที่ต่างออกไปคือฉบับพระมหาหมื่นที่บรรยายว่าพญาช้างเป็นช้างเผือก มีงาเดียวสีแดง พระโอรสทั้งสองเป็นผู้จับจากป่า ในขณะที่ทุกฉบับพรรณนาว่าช้างมีสีเขี้ยวอมดำ

สงครามกับขุนหลวงวิลังคะเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในลำดับถัดมา ส่วนใหญ่มีใจความเหมือนตำนานฝ่ายวัด ยกเว้นจามเทวีวงศ์ที่ต่างออกไป ทว่าฉบับพระมหาหมื่น จบบัณนายสุททวาริกล่าวพิสดารต่างออกไป โดยเฉพาะช่วงที่รบกัน ได้มีการประชันระหว่างฝ่ายลัวะกับหริภุญไชย มีทั้งชนวัว ชนไก่ ประชันคนผมยาว โดยฝ่ายหริภุญไชยเป็นฝ่ายชนะทั้งสิ้น ทำให้พระญามิลักกะโกรธจึงพุ่งสะเห่น้ำ (เส่น้ำ) หรือหอกมาลงหน้าเมืองหริภุญไชยทางทิศเหนือ พระนางจามเทวีเห็นกำลังพระญาวิลังคะ จึงออกอุบายเย็บผ้านุ่งเป็นหมวกส่งไปให้ เมื่อขุนหลวงวิลังคะสวมแล้ว อากมก็ลดลง ระยะเวลาที่พุ่งสะเห่น้ำก็ลดสั้นลง

จบบัณนายสุททวาริกับฉบับพระมหาหมื่นระบุถึงเรื่องพุ่งสะเห่น้ำเหมือนกัน คือพระญามิลักกะต้องการพระนางจามเทวีเป็นมเหสี พระนางจึงทำด้วยการให้พุ่งสะเห่น้ำ หากมาตกในเมืองหริภุญไชย พระนางก็ทรงยอมเป็นมเหสี ทว่ากำลังของขุนหลวงวิลังคะก็ถูกบั่นทอนลงไปเพราะสวมหมวกที่ทำด้วยสิ่งสกปรกซึ่งพระนางจามเทวีส่งไปให้

ฉบับพระมหาหมื่นว่า เมื่อขุนหลวงพ่ายแพ้แล้วก็หนีไปฆ่าตัวตายในขุนน้ำระมิงค์เพราะความอับยศอดสูใจ แต่ฉบับนายสุทรวารีว่าเมื่อพ่ายแพ้จากการพุ่งสะพานแล้ว ขุนหลวงวิลังคะจึงยกทัพมารุกราน ทว่าก็พ่ายแพ้ไปเพราะไม่คุ้นเคยกับภูมิประเทศ

เหตุการณ์หลังจากนี้เป็นการมอบเมืองหริภุญไชยให้เจ้ามหันตยศผู้พี่ และสร้างเมืองเขลางค์ให้กับเจ้านันตยศ เนื้อความตอนนี้คล้ายกันทุกฉบับ ทั้งยังคล้ายกับตำนานฝ่ายวัดอีกด้วย เมื่อเจ้านันตยศครองเขลางค์นครระยะหนึ่ง จึงทูลเชิญพระนางจามเทวีมาประทับยังพระนครทั้งหมดเป็นเวลา 6 เดือน ทว่าในจามเทวีวงศ์ว่า 6 ปี ในระยะเวลานี้เจ้านันตยศได้สร้างเมืองขึ้นอีกเมืองหนึ่ง เรียกว่า อาลัมพางค์นคร

ฉบับนายสุทรวารีไม่ได้กล่าวถึงการเสด็จมาประทับยังเขลางค์นคร กล่าวเพียงแต่ว่าเมื่อสละราชสมบัติให้เจ้ามหันตยศแล้ว พระนางจามเทวีก็ออกบวช นุ่งขาว เสด็จไปประทับทรงศีลที่วัดจามเทวี พร้อมทั้งทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาสุดกำลัง ส่วนพระพี่เลี้ยงทั้งสองได้ออกบวช นุ่งขาว ประทับทรงศีลที่สำนักศิวนาราม พระนางจามเทวีสิ้นพระชนม์ในขณะที่ทรงบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน อัฐิพระนางประดิษฐานไว้ที่วัดจามเทวี

4.2 ตารางเปรียบเทียบเนื้อหาในตำนานฝ่ายพื้นบ้าน

ตารางนี้จัดทำขึ้นเพื่อแสดงให้เห็นถึงจุดเด่นของตำนานแต่ละฉบับ และชี้ให้เห็นความแตกต่างในเนื้อหาประวัติพระนางจามเทวี

	ตำนานเมืองเหนือ	นายสุทรวารี	นายยุทธ	พระมหาหมื่น	วัดสามเงาตก
ที่มา	ไม่ปรากฏ	เรียบเรียงจากใบลานที่พ่อฤาษีแก้วรักษาไว้ในถ้ำตอยติ	นิทานที่ชาวบ้านเล่าให้ฟังระหว่างล่องแก่งแม่น้ำปิง	วัดหอธรรมจังหวัดเชียงใหม่	นิทานแนวอธิบายเรื่องชื่อบ้านนามเมือง
ผู้เรียบเรียง	สงวน โชติสุขรัตน์	นายสุทรวารี สุวรรณภักษ์	นายยุทธ เดชคำธม	สงวน โชติสุขรัตน์	สังกะลีวัด (นามแฝง)
พิมพ์ครั้งแรก	พ.ศ. 2497 (ตำนานเมืองเหนือเล่ม 1)	พ.ศ. 2509	พ.ศ. 2510 (ล่องแก่งแม่น้ำปิง)	พ.ศ. 2515 (ประชุมตำนานลานนาไทย)	นิตยสาร ศาสตร์เหนือโลก

	ตำนานเมืองเหนือ	นายสุททวาริ	นายยุทธ	พระมหาหมื่น	วัดสามเงาตก
จุดประสงค์	ยกย่องวีรกรรมอันโดดเด่นและพระราชประวัติของพระนางจามเทวี				
ลักษณะการอธิบายเนื้อหา	เล่าแบบนิทานพื้นบ้าน มีภาษาที่แสดงความรู้สึกอยู่มาก ทั้งปลุกเร้าและสร้างความเห็นใจ ก่อให้เกิดความรู้สึกร่วมได้ดี มากกว่าที่จะสนใจข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์หรือภูมิศาสตร์ มีบทที่แสดงให้เห็นถึงอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ของสิ่งเหนือธรรมชาติอยู่เสมอ นอกจากนี้ยังพยายามอธิบายที่มาของสถานที่สำคัญในท้องถิ่นจังหวัดนครสวรรค์ กำแพงเพชร ตาก เชียงใหม่ และลำพูน ตามเส้นทางเสด็จของพระนางจามเทวี				
สถานที่กำเนิด	บ้านหนองดู่ อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน			บ้านจุงจาสิง คือบ้านเกาะ อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน	
ผู้เล่าย้อนพระนาง	พระสุเทวฤาษี			พระโสนันโทพุทธชฎิล	
ศึกโกสัมพี	เจ้าชายแห่งเมืองโกสัมพีส่งสาสน์มาขอพระนางจามเทวีเป็นมเหสี เมื่อรับคำปฏิเสธจึงยกทัพเข้ารุกรานทริภุญไชย พระนางจามเทวีเป็นผู้นำทัพ ต่อสู้ด้วยอุบายชักนำกองทัพเข้าศึกไปสู่มุมอับของหุบเขา แล้วจึงระดมยิงธนูประหารฝ่ายตรงข้ามสุดท้ายจึงทำเจ้าชายเมืองโกสัมพีสู้กันแบบตัวต่อตัว ผลการต่อสู้ปรากฏว่าพระนางเป็นฝ่ายชนะ				
มูลเหตุแห่งการส่งพระนางไปยังกรุงละโว้	บุญบารมีของพระนางที่จะได้เป็นใหญ่ในอนาคต	ฤาษีตั้งใจส่งพระนางไปเป็นธิดาพระเจ้ากรุงละโว้	ฤาษีคิดว่า หากต่อไปภายหน้ามีคนมาเห็นท่านอยู่กับธิดา ก็จะฉินินทาว่าท่านมีลูกเมีย		
พระพี่เลี้ยง	เจ้าหญิงปทุมวดี และเจ้าหญิงเกษวดี				ไม่ปรากฏ
อภิเษก	เจ้าชายรามราช แห่งรามนคร				
เหตุผลที่พระสวามีไม่ได้เดินทางไป	ไม่ปรากฏ		ทางทริภุญไชยขอเพียงพระนาง	ห้วงพระเจ้ากรุงละโว้ที่ชราแล้ว	

	ตำนานเมือง เหนือ	นายสุททวาริ	นายยุทธ	พระมหาหมื่น	วัดสามเงาตก
ประลองธรรม	ไม่ปรากฏ	พระญาจักราช กษัตริย์ละโว้ องค์ใหม่ส่ง พระเถราจารย์ มาประลอง ปัญหาธรรม ผลปรากฏว่า เสมอกันทั้ง สองฝ่าย	ไม่ปรากฏ		
สงครามกับ ขุนหลวง วิลังคะ	พุงสะเหิน้ำ	ชนว้าว ชนไก่ ประชันคน ผมย้าว พุงสะเหิน้ำ	ไม่ปรากฏ	พุงสะเหิน้ำ	เนื้อเรื่อง สิ้นสุดลงก่อน หน้านี้
การสร้างเมือง เขลางค์นคร ให้เจ้าอนันต ยศ	สร้างภายหลังที่เจ้าอนันตยศทูลขอเมืองใหม่ปกครอง เมื่อเจ้ามหันตยศขึ้น ครองราชย์เมืองหริภุญไชยแทนพระนางจามเทวีได้ไม่นาน การสร้างเมืองได้ทำน สุพรรณภูมิและพรานเขลางค์เป็นกำลังสำคัญ				
สิ้นพระชนม์	ขณะบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน				

4.2 ความแตกต่างระหว่างตำนานฝ่ายวัดกับตำนานฝ่ายพื้นบ้าน

ความแตกต่างสำคัญอยู่ที่วัตถุประสงค์ของตำนานแต่ละฝ่าย กล่าวคือตำนานฝ่ายวัดต้องการเผยแพร่เรื่องราวพระพุทธศาสนาเป็นหลัก โดยเน้นประวัติการเข้ามาของพุทธเถรวาทยังดินแดนล้านนา นอกจากนี้ยังต้องการเผยแพร่ประวัติราชวงศ์มังรายอีกด้วย ยกเว้นจามเทวีวงศ์ฯ เพียงตำนานเดียว ที่เน้นประวัติพระนางจามเทวีเป็นด้านหลัก แต่ก็ให้พระนางโคดเด่นในกรอบของพระพุทธศาสนาด้วยเช่นกัน ส่วนตำนานฝ่ายพื้นบ้านนั้น ต้องการเผยแพร่เกียรติคุณพระนางจามเทวีเป็นด้านหลัก

ดังนั้นเนื้อหาโดยรวมของตำนานฝ่ายวัดจึงเป็นการมุ่งแสดงลำดับการเข้ามาของพุทธศาสนา เถรวาท กับลำดับเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นของกษัตริย์แต่ละพระองค์ในราชวงศ์มังราย ส่วนเนื้อหาโดยรวมของตำนานฝ่ายพื้นบ้านมุ่งแสดงอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ อันเป็นเครื่องสนับสนุนให้พระนางจามเทวีโดดเด่นยิ่งขึ้น โดยไม่มีการกล่าวถึงกษัตริย์องค์อื่นๆ ทั้งของราชวงศ์จามเทวีและราชวงศ์มังราย

ความแตกต่างอีกประการหนึ่ง เกิดจากผู้แต่ง กล่าวคือ ผู้แต่งตำนานฝ่ายวัดเป็นพระภิกษุที่เชี่ยวชาญทางภาษาศาสตร์ ตำนานฝ่ายวัดโดยเฉพาะจามเทวีวงศ์จึงมีความโดดเด่นด้านอักขระและภาษา ในส่วนที่เกี่ยวกับพระนางจามเทวีมักเขียนอย่างผ่านๆ รวบรัด เน้นแต่ข้อมูลที่เป็นจริง ถือเป็นวรรณกรรมที่ขาดอารมณ์ร่วม ดัดทอนรายละเอียด ส่วนตำนานฝ่ายพื้นบ้านเกิดขึ้นจากนิทานที่ใช้เล่าต่อๆ กันมาในชุมชนทำนองมุขปาฐะ ผู้ที่นำมาเรียบเรียงใหม่ไม่ใช่พระภิกษุ แต่เป็นผู้สนใจและเคารพเลื่อมใสในพระนางจามเทวี ภาษาที่ใช้จึงตรงไปตรงมา มีความนอบน้อม เต็มไปด้วยชีวิตชีวา เป็นสำเนียงของชาวบ้านที่พูดถึงบุคคลอันเป็นที่เคารพรัก

ตำนานฝ่ายวัดนั้น เริ่มต้นเรื่องจามเทวีตั้งแต่พระฤๅษีสร้างเมืองหริภุญไชยเป็นต้นมา ซึ่งในตำนานฝ่ายพื้นบ้านได้เล่าย้อนกลับไปก่อนหน้านี้ เริ่มตั้งแต่การกำเนิดพระนางภาคพิสดาร การถูกเลี้ยงดูโดยพระฤๅษี การส่งตัวมายังกรุงละโว้ และการดูแลโดยพระพี่เลี้ยงทั้งสอง รายละเอียดครบลงไปถึงชื่อและสถานที่ชัดเจน โดยที่ตำนานฝ่ายวัดระบุเพียงว่าพระนางเป็นธิดาพระเจ้ากรุงละโว้ มีข้อสังเกตว่าเรื่องฤๅษีไปพบพระนางที่ประทับอยู่กลางดงดอกบัวขนาดใหญ่ กับการล่องแพพระนางไปสู่เมืองละโว้นั้น คล้องจองกับเรื่องราวที่ปรากฏในชาดกทางพระพุทธศาสนาหลายตอน

ความแตกต่างระหว่างตำนานฝ่ายพื้นบ้านกับตำนานฝ่ายวัดที่ชัดเจนอีกอย่างหนึ่ง คือ เรื่องราวของสงครามระหว่างละโว้กับโกสัมพี ก่อนที่พระนางจามเทวีจะเสด็จไปครองเมืองหริภุญไชย มีรายละเอียดเหตุการณ์นี้ในฉบับนายสุทรวาริกับฉบับวัดสามเงาตก นอกจากนี้ยังพบเรื่องเล่าทำนองนี้แถบพื้นบ้านในจังหวัดลพบุรีและจังหวัดตากอีกด้วย

ปมสงครามนั้น ผู้แต่งผูกเรื่องให้เกิดขึ้นภายหลังจากที่พระนางจามเทวีทรงหมั้นกับพระรามราชแล้ว ภายหลังเมื่อเจ้าชายโกสัมพีส่งสาสน์มาขอพระนางไปเป็นมเหสี พระนางปฏิเสธไปเพราะมีคู่หมั้นแล้ว เจ้าชายโกสัมพีจึงยกทัพมาชิงตัวพระนาง เรื่องนี้จึงแสดงให้เห็นถึงความชอบธรรมในการทำสงครามของฝ่ายละโว้ต่อโกสัมพี และส่งผลให้พระนางมีชัยชนะเหนือข้าศึกอีกด้วย

จุดประสงค์ของการเล่าเรื่องนี้ นอกจากจะแสดงความชอบธรรมแล้ว ก็เป็นไปเพื่อเสริมสร้างบารมีให้กับพระนางจามเทวีในฐานะผู้นำกองทัพ อันจะกลายเป็นปฐมกษัตริย์ในแผ่นดินอื่นภายหน้า เริ่มด้วยการพรรณนาถึงขนาดหิมาของกองทัพ โกสัมพีกับพระญาติวงศ์ที่ยกมาเมื่อเทียบกับกองทัพละโว้ที่มีพระนางจามเทวีเป็นผู้นำทัพ ด้วยขนาด 200,000 คนต่อ 50,000 คน ตามฉบับนายสุทวาริ จากนั้นจึงกล่าวถึงความหวาดหวั่นของบรรดานายกองแม่ทัพละโว้ต่อกองทัพโกสัมพี เปิดโอกาสให้พระนางจามเทวีได้แสดงภาวะความเป็นผู้นำ ด้วยการเสนอคนเป็นแม่ทัพทำสงคราม

จากนั้นจึงกล่าวถึงความเฉลียวฉลาดในการออกอุบายสงคราม ตัดทอนกำลังฝ่ายตรงข้ามด้วยการหลอกให้เข้าไปติดอยู่ในชอกภูเขา และชี้ให้เห็นถึงความกล้าหาญในตอนท้าย ที่ทูลเชิญเจ้าชายโกสัมพีก่อมาทำสงครามกันตัวต่อตัว ด้วยเกรงว่าไพร่พลทั้งสองฝ่ายจะสูญเสียมากเกินไปกว่านี้ อันเป็นเหตุผลในเชิงคุณธรรม

ตำนานฝ่ายวัด เริ่มเล่าเรื่องพระนางจามเทวีตั้งแต่พระญาติสร้างเมืองหริภุญไชย และส่งทูตไปอัญเชิญพระนางจามเทวีมาปกครอง ความตอนนี้แสดงไว้อย่างน่าสนใจ ว่าเป็นเพราะเหตุใดที่พระนางจามเทวีซึ่งตั้งครรถ์ได้ 3 เดือน รับคำเชิญนั้นอย่างรวดเร็ว การเดินทางครั้งนี้ก็เป็นการเดินทางที่พระสวามีไม่ได้ไปด้วย และเส้นทางที่เสด็จจากละโว้ไปยังหริภุญไชยก็เต็มไปด้วยความยากลำบาก ทว่าอุปสรรคเหล่านี้ กลับกลายเป็นเครื่องเสริมสร้างบารมีให้กับพระนางจามเทวีในเวลาต่อมา

นอกจากนี้หากมองจุดประสงค์ของตำนานฝ่ายวัด ที่เชื่อว่าเขียนขึ้นเพื่อเผยแพร่พระพุทธศาสนาในดินแดนล้านนาแล้ว การเสด็จทางชลมารคครั้งนี้ เปรียบดังเป็นการเดินทางของหน่อเนื้อพระมหาสมมติจากเมืองละโว้ ที่กำลังจะไปปกครองเมืองใหม่ ซึ่งสร้างขึ้นในบริเวณเดียวกับเมืองเดิมที่ล่มสลายไปแล้ว เพราะมีกษัตริย์เป็นชนพื้นเมือง

เรื่องพระมหาสมมตินี้ เป็นความเชื่อทั่วไปของคนในแผ่นดินอุษาคเนย์ ที่นับถือพระพุทธศาสนา เกี่ยวข้องกับความชอบธรรมในการขึ้นครองราชย์ของกษัตริย์ โดยเชื่อว่ากษัตริย์ที่มีความชอบธรรมต้องสืบสายเลือดจากพระมหาสมมติ กษัตริย์องค์แรกในโลก นั่นคือ พระพุทธ โคดม ซึ่งเสด็จจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ลงมายังชมพูทวีป เพื่อสร้างความสงบสุขให้กับมนุษย์ ในครั้งที่โลกกำเนิดขึ้นใหม่ ทั้งนี้หน่อเนื้อพระมหาสมมตินั้น สามารถสืบต่อกันมาได้ 2 ทางได้แก่

1. ทางสายเลือด หมายถึงสืบต่อมาจากกษัตริย์อินเดีย ดังนั้นเรื่องราวในตำนานหลายๆ ฉบับมักจะกล่าวถึงการเดินทางเข้ามาของโอโรกษัตริย์อินเดีย ไม่ว่าจะเป็นด้วยการหนีโรคระบาด หรือตั้งใจเดินทางมาหาเมืองใหม่ก็ตาม แต่สุดท้ายก็ได้แต่งงานกับสตรีชนพื้นเมืองแล้วขึ้นครองราชย์เมืองนั้นๆ

2. ทางธรรม หมายถึงเป็นผู้บำรุงพระพุทธศาสนามาเป็นเวลานานเช่นพระญาณวชิรราช ปฐมกษัตริย์เมืองหิรัญนครเงินยาง ซึ่งเดิมคือหัวหน้าชาวลัวะ ความชอบธรรมในการขึ้นครองราชย์ของพระองค์ เกิดจากการได้อุปถัมภ์รักษาพระเจดีย์คอยคองเป็นเวลานานถึง 200 ปี เมื่อตายไปจึงเกิดเป็นเทพบุตร รอเวลาลงมาเป็นกษัตริย์เมืองหิรัญนครเงินยางในเวลาต่อมา

หากผู้ปกครองมิได้สืบเชื้อสายพระมหาสมมติแล้ว ความชอบธรรมในการปกครองก็ไม่มี เป็นเหตุให้เมืองถล่มลง อย่างเรื่องราวก่อนที่พระฤๅษีจะสร้างเมืองหิรัญไชย ท่านเคยสร้างเมืองก่อนหน้านั้น แล้วให้ชนพื้นเมืองปกครองกันเอง ภายหลังเมืองก็ถล่มลง หรือในตำนานเมืองสุวรรณโคมคำ บนที่ราบเชิงแสน ท้ายตำนานที่มีผู้ปกครองเป็นขอมคำไม่ได้สืบเชื้อสายพระมหาสมมติ เมื่อปกครองเมืองไปไม่นาน เมืองก็ถล่มลงเป็นหนองน้ำ เป็นต้น

จึงเป็นไปได้ว่า เหตุที่ตำนานฝ่ายวัด ไม่มีเรื่องราวการกำเนิดของพระนางจามเทวี ก็เนื่องจากไม่ต้องการกล่าวถึง ด้วยหากกล่าวไปแล้ว พระนางก็เป็นเพียงชนพื้นเมือง ไม่มีเชื้อสายพระมหาสมมติ จึงกล่าวเพียงว่าเป็นธิดาพระเจ้ากรุงละโว้ ซึ่งหมายถึงทรงเป็นหน่อเนื้อเชื้อไขพระมหาสมมตินั่นเอง

เรื่องสงครามกับขุนหลวงวิลังคะ ผู้นำชาวลัวะ ตามประวัติพระนางจามเทวีในตำนานล้านวนต่างๆ แบ่งเป็น 2 ส่วน ส่วนหนึ่งกล่าวว่าพระโอรสแฝดของพระนางที่มีอายุเพียง 7 ชันษา เป็นผู้นำทัพ โดยทรงช้างวิเศษ ที่มีฤทธิ์บันดาลให้ข้าศึกพ่ายแพ้ได้อย่างง่ายดาย ส่วนนี้ปรากฏอยู่ในตำนานฝ่ายวัดทุกฉบับและตำนานฝ่ายพื้นบ้านฉบับพระมหาหมื่น ซึ่งมุ่งแสดงให้เห็นบุญญาบารมีของโอรส อันจะขึ้นเป็นกษัตริย์ในภายหน้า

ทว่าในจามเทวีวงศ์ฯ กล่าวแยกออกไปว่า เหตุที่ต้องรบกัน เพราะพระโอรสทั้งสองส่งสาสน์ไปขอธิดาขุนหลวงวิลังคะ แต่ขุนหลวงวิลังคะไม่ยอมถวาย จึงรบกับพระโอรส ในที่สุดก็พ่ายแพ้เพราะฤทธิ์ช้างตัวสำคัญ เมื่อกลับถึงเมือง พระนางจามเทวีจึงส่งสาสน์ไปขอธิดาขุนหลวงวิลังคะอีกครั้ง ขุนหลวงวิลังคะก็ยอมถวายแต่ดี เชื่อว่านัยที่ซ่อนอยู่คือการกลมกลืนความเชื่อพื้นเมืองให้เข้ากันได้กับพระพุทธศาสนา

อีกตำนานหนึ่งเล่าว่าพระนางทรงต่อสู้กับขุนหลวงวิลังคะ ด้วยการใช้อุบายทางไสยศาสตร์ เรื่องนี้ปรากฏในตำนานฝ่ายพื้นเมือง ไม่ปรากฏในตำนานฝ่ายวัดเลย โดยให้ความสำคัญกับพระนางจามเทวีในฐานะผู้นำมากกว่ามุ่งประเด็นไปที่การเผยแพร่พระพุทธศาสนาอย่างตำนานฝ่ายวัด จึงไม่ลังเลใจที่จะให้พระนางเป็นผู้นำทัพ และวิธีการรบก็เป็นไปอย่างการใช้เวทมนตร์คุณไสย พระนางใช้ผ้าเงินหรือผ้าเงินสตรี ซึ่งถือเป็นของต่ำ ไปทำลายอาคมฝ่ายตรงข้าม ด้วยการนำมาตัดเย็บดัดแปลงเป็นหมวก

เนื้อเรื่องต่อจากนี้ มีทั้งในตำนานฝ่ายวัดและตำนานฝ่ายพื้นบ้าน โดยภายหลังการเสด็จขึ้นครองราชย์ของเจ้ามหันตยศ เจ้านันตยศประสงค์จะขึ้นครองราชย์คู่เคียงกับพระเชษฐา พระนางจึงให้ไปปรึกษาฤๅษี ด้วยฤทธิ์ของพระฤๅษี เมืองเขลางค์นครจึงถูกเนรมิต มีเจ้านันตยศเป็นปฐมกษัตริย์ ไม่นานเจ้านันตยศทรงสร้างเมืองอาลัมพางค์นครขึ้นบนพื้นที่ลุ่มแม่น้ำวังอีกเมืองหนึ่ง

ในบั้นปลายชีวิตของพระนางจามเทวี ทั้งในตำนานฝ่ายวัดกับตำนานฝ่ายพื้นบ้าน กล่าวไว้เหมือนกันว่าเป็นช่วงเวลาที่พระนางใช้บำรุงพระพุทธศาสนาอย่างเต็มที่ พระนางสร้างวัดขึ้นมากมาย ตำนานฝ่ายพื้นบ้านว่าทรงถือศีลบำเพ็ญภาวนา กระทั่งสิ้นพระชนม์ในขณะเจริญกรรมฐาน ทว่าตำนานฝ่ายวัดอธิบายถึงการสิ้นพระชนม์ของพระนางว่าเกิดขึ้นจากอาการประชวร

การสิ้นพระชนม์ในลักษณะนักบวชของพระนางอย่างที่ปรากฏในตำนานฝ่ายพื้นบ้านนั้น ก่อให้เกิดพลังศรัทธาในชนรุ่นหลังเป็นอย่างมาก นอกเหนือจากที่พระนางเป็นสัญลักษณ์ของอำนาจทางการเมืองแล้ว ยังทำให้พระนางเป็นสัญลักษณ์ของอำนาจศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติและเหนือเงื่อนไขแห่งกาลเวลาอีกด้วย

4.3 ตารางแสดงการเปรียบเทียบตำนานฝ่ายวัดกับตำนานฝ่ายพื้นบ้าน

	ตำนานฝ่ายวัด	ตำนานฝ่ายพื้นบ้าน
จุดประสงค์	1. เผยแพร่พระพุทธศาสนา 2. เชิดชูราชวงศ์มังราย ยกเว้น จามเทวีวงศ์ฯ ที่เสนอประวัติพระนางจามเทวีเป็นหลักแบบตรงไปตรงมา	แสดงบุญบารมีของพระนางจามเทวี
ลักษณะเนื้อหา	เน้นข้อมูล	เน้นอารมณ์
กำเนิดพระนาง	ไม่ปรากฏ	เป็น ชาว อำเภอบ้านฝาง จังหวัดลำพูน
การถูกเลี้ยงดูโดยพระฤๅษี	ไม่ปรากฏ	ฤๅษีใช้พัดซ่อนพระนางจากกลางดอกบัว เหตุนี้จึงได้ชื่อว่า วิ (พัด)
การส่งตัวมายังกรุงละโว้	ไม่ปรากฏ	ล่องแพมาพร้อมกับบริวารจำนวนหนึ่ง

	ตำนานฝ่ายวัด	ตำนานฝ่ายพื้นบ้าน
สงครามกับกรุงโกสัมพี	ไม่ปรากฏ	พระนางเป็นผู้นำทัพ มีความชอบธรรมในการต่อสู้และได้รับชัยชนะ
พระฤๅษีสร้างเมืองหริภุญไชย	เนื้อหาเดียวกัน	เนื้อหาเดียวกัน
การเดินทางจากละโว้ไปลำพูน	เป็นการเดินทางไปปกครองบ้านเมืองของหน่อเนื้อพุทธางกูร	แสดงบุญบารมีของพระนางที่สามารถฝ่าฟันอุปสรรคสำคัญ โดยไม่มีพระสวามีเคียงข้าง
สงครามกับขุนหลวงวิลังคะ	ขุนหลวงวิลังคะมารุกรานหริภุญไชย พระโอรสแฝดเป็นผู้นำทัพ และชนะเพราะฤทธิ์ช้างตัวสำคัญ ยกเว้นจามเทวีวงศ์ฯ ที่พระโอรสทั้งสองเป็นฝ่ายเริ่มต้นยกทัพไปประชิดเมืองลัวะ เพื่อขอธิดาขุนหลวงวิลังคะ และชนะเพราะฤทธิ์ช้างตัวสำคัญ ทั้งนี้เพื่อกลมกลืนความเชื่อพื้นเมืองให้เข้ากันได้กับพุทธศาสนา	พระนางเป็นผู้นำทัพ ชนะเพราะใช้อุบายทางไสยศาสตร์ เพื่อเสริมสร้างฤทธาานุภาพของพระนาง
การเสด็จขึ้นครองราชย์ของเจ้ามหันตยศ	เนื้อหาเดียวกัน	เนื้อหาเดียวกัน
เจ้าอนันตยศสร้างเมืองเขลางค์	เนื้อหาเดียวกัน	เนื้อหาเดียวกัน
สิ้นพระชนม์	ประชวร	ขณะบำเพ็ญกรรมฐาน ทำให้พระนางเป็นสัญลักษณ์ของความศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ โดยผนวกเข้ากับพระพุทธรูป

4.3 วัฒนธรรมด้านการเมืองที่แทรกอยู่ในประวัติพระนางจามเทวี

ตามประวัติพระนางจามเทวีทั้งในตำนานฝ่ายวัดหรือตำนานฝ่ายพื้นบ้าน สามารถวิเคราะห์ถึงวัฒนธรรมการเมืองในสมัยหริภุญไชยได้ดังนี้

1. บ้านเมืองในสมัยนั้น จะต้องมีกษัตริย์ปกครอง เป็นบุคคลสำคัญจะขาดเสียไม่ได้ เพราะถ้าบ้านเมืองใดไม่มีผู้นำแล้ว ย่อมจะดำเนินกิจการต่างๆ ไปไม่ได้ หมั่นหมั่นต่อความปลอดภัยจากริราชศัตรูทั้งภายนอกและภายใน ดังนั้นเมื่อมีเมืองแล้ว จำต้องมีผู้นำหรือกษัตริย์ปกครอง

การที่พระยาภิรมย์ทั้งสองไปอัญเชิญพระนางจามเทวีมาครองนครหริภุญไชยนั้น ย่อมแสดงให้เห็นว่า ในระยะเวลานั้น กษัตริย์ย่อมไม่ได้มีเฉพาะผู้ชายเท่านั้น ส่วนการสืบราชสมบัติต่อมานั้น ส่วนมากมักจะมอบแก่พระราชโอรสผู้มีอายุสูงสุด

2. อย่างไรก็ตาม กษัตริย์ที่ขึ้นครองราชย์ได้ ย่อมต้องมีความชอบธรรม ไม่ว่าจะด้วยการเป็นหน่อเนื้อเชื้อไขพระมหากษัตริย์ทางสายเลือด หรือทางธรรมก็ตาม

3. ผู้ที่สร้างเมืองใหม่นั้น มักเป็นญาติ

4. การสงคราม เป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ในสมัยโบราณ เพราะการชนะย่อมหมายถึงการครอบครองฝ่ายตรงข้ามเบ็ดเสร็จ ทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ ทรัพยากรธรรมชาติ แรงงานคน การรบจึงเป็นการขยายอาณาเขตอย่างหนึ่ง ทั้งนี้การรบในตำนานพระนางจามเทวีมี 2 ประเภท คือ การรบโดยใช้กำลังเข้าทำห้ำหั่นกัน รวมถึงการใช้เล่ห์กลอุบายต่างๆ ประเภทหนึ่ง ผู้ชนะมักเป็นผู้มีความชอบธรรมในการนำกองทัพเข้ารบ อีกประเภทหนึ่งเป็นการรบโดยใช้ไสยศาสตร์ทำลายกัน

5. ความสัมพันธ์กับต่างเมือง เป็นสิ่งที่จำเป็นอย่างยิ่ง เพราะจะเป็นประโยชน์ทั้งการค้า การสงคราม เวลาเกิดมีการศึกขึ้นมา ประเทศที่เป็นพันธมิตรกันย่อมจะช่วยรบกับศัตรูคู่อาฆาตได้ ร่องรอยการติดต่อกับต่างเมือง มีปรากฏตั้งแต่เริ่มต้นสร้างเมืองหริภุญไชย ที่พระยาภิรมย์วาสุเทพ และพระยาภิรมย์สุทนต์ สองสหายได้ส่งนายควิยะไปติดต่อขอเปลือกหอยสังข์จากพระยาภิรมย์สาสนาโลย ณ เมืองหริทวลลีย์ (ปัจจุบันคือเมืองเก่าศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย) โดยเอาเปลือกหอยสังข์มาเป็นแผนผังเมืองหริภุญไชย เป็นต้น ความสัมพันธ์เหล่านี้เกิดขึ้นได้หลายวิธี การแต่งงานก็เป็นวิธีหนึ่งที่พบมากในสมัยโบราณ พระโอรสแฝดของพระนางจามเทวีก็แต่งงานกับพระธิดาชาวละโว้คนพื้นเมือง

4.4 การวิเคราะห์ความเป็นผู้นำของพระนางจามเทวี

ความเป็นผู้นำในทัศนะของนักวิชาการ จำแนกเป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ คือ ความเป็นผู้นำเกิดขึ้นจากธรรมชาติ เป็นคุณลักษณะพิเศษที่ติดตัวมาแต่กำเนิด เช่น แนวคิดนรลักษณ์ศาสตร์ของอินเดีย หรือแนวคิดโหวงเฮ้งของจีน นักวิชาการตะวันตกเรียกแนวคิดเหล่านี้ว่าในชื่อ “ทฤษฎีบุรุษผู้ยิ่งใหญ่” หรือ “ทฤษฎีบุคลิกสำคัญ”

อีกแนวคิดหนึ่ง เชื่อว่าความเป็นผู้นำขึ้นอยู่กับสถานการณ์มากกว่าคุณสมบัติพิเศษเฉพาะตน เพราะสถานการณ์ที่แตกต่างกันย่อมต้องการผู้นำในลักษณะที่ต่างกัน หรือสถานการณ์เดียวกันแต่ต่างเวลากัน ความเป็นผู้นำที่ต้องการก็แตกต่างกัน ไม่มีใครที่เป็นผู้นำได้เองโดยกำเนิด การเป็นผู้นำขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมเป็นกรณีไป

สำหรับความเป็นผู้นำของพระนางจามเทวีนั้น มีทั้งสองลักษณะ ทว่าเน้นตามแนวคิดเรื่องลักษณะผู้นำเป็นคุณลักษณะพิเศษที่ติดตัวมาแต่กำเนิดมากกว่า ส่วนสภาพแวดล้อมนั้น เป็นส่วนสนับสนุนให้ความเป็นผู้นำของพระนางเด่นชัดขึ้น

ในการวิเคราะห์บทบาทผู้นำของพระนางจามเทวีนี้ ผู้ศึกษาเลือกเปรียบเทียบระหว่างแนวคิดของกิตติ วัฒนะมัทมัตม์ กับแนวคิดของ ดร.เพ็ญสุภา สุขคตะ ใจอินทร์

กิตติ วัฒนะมัทมัตม์นั้น เป็นผู้เขียนหนังสือจอมนางหริภุญไชย ที่วิเคราะห์เรื่องราวพระนางจามเทวีไว้อย่างน่าสนใจ ภูมิหลังกิตติจบการศึกษาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาเอกโบราณคดี จากคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร โดยส่วนตัวกิตติเชื่อในพลังลี้ลับของเทพฮินดู มีผลงานสารคดีด้านมายาศาสตร์ เทววิทยา ตีพิมพ์ในนิตยสารต่างๆ เช่น ศรีเทพปริทัศน์ รัตนเทวีปริทัศน์ บุรพเทวีปริทัศน์ สุริยเทวีปริทัศน์ อติเทพปริทัศน์ ฯลฯ สำหรับประวัติพระนางจามเทวี เขาวิเคราะห์โดยใช้มุมมองของนักโบราณคดีผสมกับมุมมองในศาสตร์ลี้ลับ

ดร.เพ็ญสุภา สุขคตะ ใจอินทร์ เป็นนักวิชาการอิสระ อดีตหัวหน้าพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหริภุญไชย สังกัดกรมศิลปากร ลาออกจากราชการก่อนเกษียณอายุเมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. 2553 เพื่อมาเป็นนักเขียนคอลัมน์ “ปริศนาโบราณคดี” ในหนังสือพิมพ์มติชนสุดสัปดาห์ ภูมิหลังของดร. เพ็ญสุภา จบการศึกษาศาสนาบัณฑิตกับกิตติ คือ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร สาขาวิชาเอกประวัติศาสตร์ศิลปะ ทั้งปริญญาตรีและปริญญาโท ส่วนการศึกษาระดับปริญญาเอกนั้น สำเร็จการศึกษาจากคณะอักษรศาสตร์ด้านประวัติศาสตร์ศิลปะและสถาปัตยกรรมจากมหาวิทยาลัยโลซานน์ สมาพันธรัฐสวิส

ดร.เพ็ญสุภา มีความเชี่ยวชาญมากเป็นพิเศษในด้านการเขียนปกิณกะคดีเกี่ยวกับสถาปัตยกรรม มีผลงานรวมเล่มด้านนี้ 5 เล่ม คือ เข็มเรือนเขื่อนอดีต ลอดลายกำแพง เสน่หา สถาปัตยกรรมนามา สถาปัตย์ และอสังการ์สถาปัตย์ 200 ปี กำฟ้าเพื่อนดาว กับความสามารถพิเศษด้านการประพันธ์กวี

นิพนธ์แนวจินตลักษณ์โบราณแต่เนื้อหาร่วมสมัย มีผลงานในนามปากกา “เพ็ญ ภัคตะ” 5 เล่ม คือ ปุष्ปปัญชสี : บุปผากวีเพื่อชีวิตอิสระ ด้วยรักใคร่จักเปลี่ยนแปลงโลก ดวงตะวันควันหมอก เหนือฝั่งมหานคร และอดีตหทัย

ดร.เพ็ญสุภาใช้ชีวิตอยู่ที่ลำพูนเป็นเวลา 10 ปีเต็ม ระหว่างปี พ.ศ. 2543-2553 ด้วยหน้าที่การงานฐานะภักซารักษ์ที่เป็นหัวหน้าพิพิธภัณฑ์ จึงวิเคราะห์เรื่องราวของพระนางจามเทวีในมุมมองของนักวิชาการที่ผสมผสานระหว่างหลักฐานด้านเอกสาร ตำนาน จารึกกับหลักฐานด้านโบราณวัตถุ โบราณสถาน ที่มีการค้นพบใหม่ รวมทั้งการที่ได้แลกเปลี่ยนองค์ความรู้กับปราชญ์ชาวบ้านลำพูนในรูปแบบการเสวนา การอบรม การสำรวจข้อมูลใหม่ ที่ได้จากการบูรณะปฏิสังขรณ์โบราณสถาน และการขุดค้นทางโบราณคดีตลอดช่วง 1 ทศวรรษที่เชิดดำรงชีวิตอยู่ในลำพูน

1. ความเป็นผู้นำอันเกิดจากบุคลิกภาพพิเศษ

คุณสมบัติพิเศษของความเป็นผู้นำในองค์พระนางจามเทวีนั้น ปรากฏในลักษณะการเป็นคนมีบุญญาธิการสูง พบในตำนานฝ่ายพื้นบ้านมากกว่าตำนานฝ่ายวัด

ผู้แต่งตำนานฝ่ายพื้นบ้านแสดงให้เห็นบุญญาธิการนี้ไว้ ตั้งแต่ตอนกำเนิดพระองค์ว่าวันหนึ่งเมื่อพระนางทรงเจริญพระชนมายุได้ 3 เดือน มีนกยักษลงมาจวบพระวรกายขึ้นไปบนท้องฟ้า ท่านสุเทวฤๅษีรู้ด้วยตะบะ จึงแผ่เมตตาให้นกยักษปล่อยตัวพระนาง ก่อนที่ร่างของพระนางจะหล่นลงพื้น มีลมหอบพาไปตกกลางบัวหลวงในสระโดยปลอดภัย สุเทวฤๅษีจึงตั้งสัตยาธิษฐานว่า “หากทารกหญิงผู้นี้ ประกอบด้วยบุญญาธิการที่จะได้เป็นใหญ่เบื้องหน้าแล้ว ขอให้พัดของเรานี้รองรับร่างของเธอไว้ได้โดยมิต้องร่วงหล่นเถิด” สุเทวฤๅษีใช้พัดซ้อนเอาร่างเธอขึ้นมาจากกลาดดอกบัวได้ตั้งจิตอธิษฐาน ในตำนานฉบับวัดสามเงาตก กล่าวถึงกำเนิดของพระนางจามเทวีต่างออกไป แต่ก็ยังดำเนินเรื่องไปในลักษณะชี้ให้ผู้อ่านได้ตระหนักในบุญญาธิการของพระนางเช่นกัน

ความมีบุญญาธิการที่จะกลายเป็นผู้นำอันยิ่งใหญ่ในภายหน้าของพระนาง ได้ปรากฏอยู่เป็นระยะในเนื้อหาด้านาน เช่น เมื่อตอนที่สุเทวฤๅษีได้เณรมิตแพ ส่งตัวพระนางไปยังละโว้นั้น ก็เขียนจดหมายฝากไปว่า ด้วยบุญญาธิการของพระนาง จะช่วยปราบศัตรูของละโว้ในภายหน้า และเมื่อแพมาถึงท่าน้ำวัดชัยมงคล เมืองละโว้แล้ว เหล่าทหารจำนวนมากไม่สามารถลากเอาแพของพระนางขึ้นมาได้ ตำนานให้เหตุผลว่าเป็นเพราะบุญญาธิการอันหนักของนาง กษัตริย์และมเหสีเมืองละโว้ที่มีบุญหนักเท่านั้นจึงสามารถลากแพเข้าเทียบฝั่งได้

เมื่อแพเทียบท่าแล้ว ก็มีฝนตกลงมาโปรยปรายเป็นละอองบาง ยังความสดชื่นแก่ทุกคนในที่นั้น ประชาชนทั้งสองฝั่งได้เห็น ต่างพากันชื่นชมในพระบารมีของทั้งสองพระองค์ และสรรเสริญบุญญาภาพของกুমารีน้อยไปทั่วทั้งพระนคร

ตำนานฉบับนายสุทรวารีว่า เข้าในพระราชวังแล้ว พระราชาครูกก็ได้คำนวณกาลโดยละเอียด แล้วถวายคำพยากรณ์ว่า “ขอเดชะ กุมารีน้อยผู้นี้เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งพระบุญญาภพและพระบารมีอันยิ่งใหญ่ ต่อไปภายหน้าจักได้เป็นถึงจักรพรรดิครองแคว้นแว่นแคว้น ปรากฏพระเกียรติยศเกริกไกรไปทั่ว แม้ว่าราชาและเจ้าชายพระองค์ใด ได้เสกสมรสด้วยก็จักเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยรัตนะทั้ง 7 ประการอย่างแน่นอน” ความตอนนั้นก็ตอกย้ำคุณลักษณะพิเศษของพระนางอีก

บุญญาธิการของพระนางยังปรากฏในเนื้อหาช่วงภายหลังการปกครองเมืองหริภุญไชย ใหม่ๆ ในขณะนั้นพระโอรสทั้งสองก็ยังพระเยาว์อยู่ หากมีข้าศึกยกทัพมาเบียดเบียนก็จะได้รับความลำบาก พระนางจึงให้บูชาเทวดา เพื่อขอช้างมงคล ด้วยบุญบารมี เทวดาจึงคลาไคลให้ช้างผู้กำยำเขียวแก่พระนาง ความเป็นตัวตนของพระนางงามเทวี จึงกลายเป็นสัญลักษณ์ของผู้มีบุญญาธิการสูง

แม้เมื่อเมืองเขลางค์นครถูกสร้างขึ้นแล้ว พระนางก็ยังคงต้องปกครองเมืองไประยะเวลาหนึ่งก่อน เพื่อจัดระเบียบและสร้างความมั่นคงให้เมืองใหม่ ที่สำคัญคือประชาชนเชื่อมั่นและศรัทธาในตัวพระนางงามเทวี ว่าหากประทับที่แห่งใด ที่แห่งนั้นจะมีแต่ความสงบสุขร่มเย็น

หากความงามเป็นคุณสมบัติข้อหนึ่งของลักษณะผู้นำ พระนางก็ทรงมีคุณสมบัติข้อนี้ครบถ้วน ด้วยทรงงดงามเป็นเอกในแผ่นดิน ความงามของพระนางเป็นเหตุที่ก่อให้เกิดสงครามสำคัญทั้งสองครั้ง คือระหว่างละโว้กับโกสัมพี และระหว่างหริภุญไชยกับฉะเชิงเทรา

ตำนานฉบับนายสุทรวารี บรรยายความงดงามของพระนางว่า “ดวงพระพักตร์เป็นรูปไข่ เส้นพระเกศาดำสนิทดุจขนนกกาน้ำ พระเนตรคมเป็นแวววาว แลต้องผู้ใดแล้วยังผู้นั้นในห้วงงวยและร้อนแรงไปด้วยพิชเสนหา พระขนงโค้งเรียวยาวประดุจคันธนูยามโน้มน้าวสาย พระนาสิกโด่งคมสันรับกับพระพักตร์ ริมพระโอษฐ์แดงระเรื่อ พระทนต์เรียบขาวสะอาดดุจไข่มุก พระกรอวบอ้วนดุจวงช้าง ขณะบุรยาตรพระวรกายอ่อนไหวชวนให้พิศ เวลาก้าวพระบาทนั้น ประดุจนางหงส์เมื่อเอียงย่างกราย พระวรกายหอมดังกลิ่นดอกบัวหลวง หาสตรีใดเทียบมิได้”

กิตติ วัฒนะมหาตม์ (2544) เชื่อว่าเรื่องของพระนางงามเทวีนั้นคือเรื่องจริงแทบทั้งหมด เป็นเรื่องราวอันศักดิ์สิทธิ์ เป็นสิ่งที่มีคุณค่าทางจิตใจ มิใช่เพียงสตรีในอุดมคติ เรื่องพระนางสามารถโยงใยถึงการเมืองและผลประโยชน์อันซับซ้อนของนครรัฐต่างๆ เมื่อ 1,300 ปีมาแล้ว และเป็นมากกว่าเรื่องที่แต่งขึ้นด้วยแนวคิดทางศาสนา

แม้พระนางจะมีตัวตนจริงหรือไม่ก็ตาม ทว่าคตินิยมทางฝ่ายพื้นเมืองที่ต้องการให้พระนางงามเทวีทรงมีเชื้อสายชาวหริภุญไชยตั้งแต่แรก ด้วยการกำหนดให้พระนางประสูติที่ลำพูน แล้วผูกเรื่องให้ท่านฤๅษีส่งพระนางไปชุบตัวในราชสำนักของรัฐที่เจริญกว่าทางภาคกลางอย่างกรุงละโว้นั้น กิตติเชื่อว่าเป็นเรื่องที่ไม่มีความจริงอย่างแน่นอน เพราะเรื่องทำนองนี้มีอยู่ในชาดกพุทธศาสนามาก่อน ดังเช่นเรื่องของนางในดอกบัวก็เหมือนกับเรื่องนางปทุมวดี อดีตชาติของ

พระอุบลวรรณาเถรี ปรากฏในอรรถกถา ขุททกนิกาย เถรีคาถา ทวาทสกนิบาต ส่วนเรื่องที่มีนัยใหญ่โอบทกรกไป ก็คล้ายกับเรื่องบุตรของนางปฏาจารา และท้าวอุเทน เป็นต้น

กิตติเชื่อว่าพระนางจามเทวีนั้นควรมีเชื้อสายจากปักษ์ใต้ เช่นเดียวกับพระพี่เลี้ยงของพระนางที่มาจากนครรัตนปุระ ซึ่งตั้งอยู่ที่จังหวัดปัตตานี โดยอาจเป็นธิดาในเจ้าหญิงรัตนปุระที่มาเป็นมเหสีของพระเจ้ากรุงละโว้ ตามที่ตำนานฉบับสุทวารีเขียนไว้เป็นนัย

นครรัตนปุระนั้น กิตติตีความว่าหมายถึง รัฐรักคมฤตติกา ในสหพันธรัฐศรีชัย มีอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 อย่างที่ปรากฏในศิลาจารึกที่พบในแคว้น Wellesly และยังปรากฏในจดหมายเหตุจีนมาตั้งแต่ พ.ศ. 1150 ละโว้กับรัฐรักคมฤตติกาบนคาบสมุทรมัน มีความสัมพันธ์ทางการค้า และอาศัยชื่อพระนางจามเป็นสิ่งที่สนับสนุน ด้วยคำว่าจามนี้ ในอดีตใช้เรียกมุสลิมทางปักษ์ใต้ ว่าแขกจาม อย่างที่ ดร. ฮันส์ เพนซ์ แสดงทัศนะไว้ว่า คำว่า จาม อาจไม่ใช่พระนามจริง แต่เรียกตามชื่อชนชาติจามในภาคใต้ของประเทศไทย ในเขมร และในภาคกลางของประเทศเวียดนามในปัจจุบัน

แต่อย่างไรก็ตาม กิตติก็เชื่อว่า พระนางเป็นผู้มีบุญญาธิการ ทรงเพียบพร้อมไปด้วยคุณสมบัติอันบริบูรณ์ ไม่ว่าจะเป็นพระสิริโฉมงดงาม ความรู้ในวิชาการชั้นสูงทั้งในทางประณีตละเอียดอ่อนอย่างสตรี และทางเข้มแข็งอาจหาญอย่างบุรุษ สิ่งเหล่านี้ย่อมนำมาซึ่งความโดดเด่นมากกว่าเจ้าหญิงทั่วไปจะพึงมีในยุคนั้นอย่างแน่นอน สิ่งเหล่านี้จะโดดเด่น เห็นได้ชัดในสงครามโกสัมพีที่พระนางเป็นผู้นำทัพ

สำหรับ ดร.เพ็ญสุภา สุขคตะ ใจอินทร์ (สัมภาษณ์ พฤศจิกายน 2554) มีความเห็นในเรื่องชาติกำเนิดว่า มีความเป็นไปได้ทั้งสองแนวทาง คือ แนวทางที่ 1 อาจเป็นราชธิดาของพระเจ้ากรุงจามปาที่สายสัมพันธ์อันดีกับกรุงละโว้ เห็นได้จากชื่อบ้านนามเมืองที่ปรากฏคำว่า “จาม” หรือ “จามปา” ตลอดเส้นทางจากอาณาจักรจามปาในเวียดนามมาถึงลำพูน ได้แก่ เมืองจามปาศักในลาว เมืองศรีจามปาที่นาควน มหาสารคาม เมืองปทาจามในอยุธยา เมืองชัยจำปาสักที่ลพบุรี เป็นต้น ดังนั้นนามของพระนางจามเทวีที่ปรากฏคำว่า “จาม” อาจเป็นสร้อยที่ต้องการสื่อถึงชาติกำเนิดก็เป็นได้

อย่างไรก็ดีอีกแนวทางหนึ่ง ดร.เพ็ญสุภา ก็มีความเห็นว่าแนวคิดเรื่องพระนางจามเทวีเกิดที่บ้านหนองคู อำเภอบ้านนาอัน ก็เป็นอีกกระแสความเชื่อหนึ่งที่ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางมากขึ้นเรื่อยๆ อาจเป็นไปได้ว่า ผู้ที่ผูกตำนานเรื่องนี้ หากไม่ใช่ข้อมูลที่แท้จริงก็คงเขียนขึ้นบนพื้นฐานแนวคิดที่ต่อต้านอิทธิพลของคนต่างถิ่นที่มีอารยธรรมสูงส่งเหนือกว่าตน อาจเป็นมุมมองในเชิงที่ค่อนข้างท้องถิ่นนิยมอย่างรุนแรงก็เป็นได้ ซึ่ง ดร.เพ็ญสุภา ยังไม่อาจให้ข้อสรุปเรื่องนี้ได้ชัดเจน แต่ทั้งนี้ทั้งนั้น การมีการศึกษาวิจัยกันอย่างเป็นระบบให้มากกว่านี้

2. ความเป็นผู้นำอันเกิดจากสถานการณ์

สถานการณ์ต่างๆ ในแต่ละช่วงชีวิตของพระนาง เป็นเสมือนแรงสนับสนุนให้ความเป็นผู้นำในตัวพระองค์เจิดจรัสแสงจ้าขึ้น

สถานการณ์แรก เป็นสถานการณ์ของสงครามระหว่างละโว้กับโกสัมพี จำนวนอันมหาศาลของกองทัพโกสัมพี ทำให้ไม่มีนายทัพละโว้คนใดกล้าออกศึก สถานการณ์เช่นนี้ได้บีบบังคับให้พระนางซึ่งเป็นบุตรเจ้าเมืองละโว้ต้องอาสาออกสู้รบ ดังความที่พระนางทูลต่อกษัตริย์ละโว้ในตำนานฝ่ายพื้นบ้านว่า

“หากหม่อมฉันไม่ออกศึกเสียเองแล้ว กรุงลาวปุระซึ่งเป็นเมืองใหญ่ก็จะเป็นที่ครหาต่อไปได้ อีกทั้งเหล่าประเทศราชก็ต้องแข็งข้อเพราะเห็นว่าละโว้อ่อนแอ ปัญหาต่างๆ จะบังเกิดตามมาอีกมากมายนัก และที่สำคัญยิ่งคือกองทัพของโกสัมพีที่ยกมาครั้งนี้ เป็นกองทัพกษัตริย์ เจ้าชายแห่งละโว้จะทำการศึกก็ไม่มี จึงสมควรที่พระบิดาเจ้าจะพระราชทานพระราชานุญาตให้ลูกหญิงของพระองค์ออกกระทำศึก จะเป็นการเหมาะสมแก่พระเกียรติยศของบรรดากษัตริย์ที่นำทัพมานั้น”

การทำสงครามกับข้าศึกจำนวนมากเช่นนี้ พระนางใช้อุบายปิดประตูตีแมว โดยหลอกล่อให้ข้าศึกเข้าใจว่ากองทัพละโว้ที่นำโดยพระมารดาพาแม่ กำลังถอยหนีไปทางสุวรรณบรรพต เมื่อข้าศึกหลงกลเข้าไปในที่ราบซึ่งมีเขาล้อมรอบแล้ว กองทัพของพระนางจามเทวีที่ซุ่มดักรออยู่ ก็ยกทัพโอบล้อมกองทัพข้าศึก ระดมยิงธนูเพลิงเข้าใส่ดังท่าฝนและทิ้งก้อนหินลงมาจากทิศทาง เป็นเหตุให้กองทัพโกสัมพีต้องสูญเสียทหารไปเป็นจำนวนมาก

จากนั้นพระนางจึงทำสู้รบตัวต่อตัวกับเจ้าชายโกสัมพี ด้วยเห็นว่ากองทัพโกสัมพียังมีจำนวนมากอยู่ ถ้าสู้กันซึ่งหน้า ทางละโว้จะต้องเป็นฝ่ายเสียเปรียบแน่นอน ด้วยความชำนาญในการรบ ทำให้พระนางเป็นฝ่ายชนะในที่สุด และเมื่อชนะแล้วก็ไม่ทำร้ายข้าศึกที่เหลือ แม้ศพข้าศึกก็เผาให้อย่างสมพระเกียรติ ละแวกบริเวณที่จะก่อกันต่อไป ดังความในตำนานว่า “บัดนี้เราทั้งหมดได้ตื่นแล้ว หม่อมฉันขอปฏิญาณว่า แม้ต้นหญ้าต้นหนึ่งที่เกิดในแผ่นดินโกสัมพี หม่อมฉันจะไม่แตะต้องให้เป็นอันตราย แม้เมื่อใดโกสัมพีได้รับความเดือดร้อนด้วยอริราชศัตรู หม่อมฉันจะขอสนองพระเดชพระคุณเป็นการลูกแก้วไทย และขอพระองค์กับพระราชินีแห่งโกสัมพีทรงพระเจริญยิ่งยืนนานเทอญ”

บุคคลที่อาสาต่อสู้กับสิ่งที่ใหญ่เกินกว่าตัว ต้องอาศัยการตัดสินใจที่หนักแน่น มั่นคง มีความเชื่อมั่นในตนเองสูง เพราะรอบรู้ในตำราพิชัยสงครามเจนจัด มีจิตใจที่เด็ดเดี่ยว เสียสละ ใจกว้าง (แม้ทหารคนใดไม่เข้าร่วมทัพ ก็ไม่เอาความผิด) กล้าหาญ ให้อภัย รวมถึงต้องควบคุมอารมณ์ในยามหน้าส่วหน้าขวานได้เป็นอย่างดี

เช่นเดียวกับ กิตติ วัฒนะมหามาตย์ (2544) ที่เชื่อว่าเหตุการณ์ของสงครามโกสัมพีช่วยเพิ่มความนิยมในตัวพระนางจามเทวีให้มากขึ้นไปอีก เป็นจุดพลิกผันทางการเมืองที่จะเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญในพระชนม์ชีพของพระนาง

เขาให้ความเห็นต่อถึงข้อเท็จจริงในเรื่องนี้ว่า โกสัมพีนั่นคงเป็นอาณาจักรลิวีลาสมหา กัมโพชาสังฆโกสัมพี หรือที่พม่าเรียกว่าโกซานปยี เป็นที่รู้จักในชื่อไทยว่า อาณาจักรแสนหวี อันเป็นรัฐซึ่งเจริญรุ่งเรืองร่วมสมัยกับหริภุญไชย เจ้าชายโกสัมพีที่กล่าวไว้ในตำนานพื้นเมืองฉบับสุทรวาโรอาจหมายถึงเจ้าชายในรัฐใดรัฐหนึ่งของอาณาจักรแสนหวีก็ได้

การตัดสินใจเข้ารบและชนะในสงครามโกสัมพี ทำให้พระนางจามเทวีได้รับการยอมรับในความเป็นหน้าเอกษัตริย์ราชสำนักละโว้มากขึ้นไปอีก ความเฉลียวฉลาดในการทำยุทธสงคราม เขาวิเคราะห์ว่าส่วนหนึ่งเกิดจากที่ทัพพระรามราชสวามีฝ่ายแพ้ ทำให้พระนางต้องสุขุมรอบคอบมากขึ้น โดยอาศัยประสบการณ์ขุนศึกนายกองและใช้ความคุ้นเคยทางสภาพภูมิประเทศของท้องถิ่นเป็นสำคัญ

ความอกสั่นขวัญแขวนของประชาชน กลับเป็นเสียงแซ่ซ้องสรรเสริญเต็มไปด้วยความปีตินั้น เกิดขึ้นจากความเป็นผู้นำของพระนางจามเทวีโดยแท้

สำหรับ ดร.เพ็ญสุภา สุขคตะ ใจอินทร์ (สัมภาษณ์ พฤศจิกายน 2554) มีความเห็นในเรื่องนี้ว่า เมืองโกสัมพี มีข้อขัดแย้งอยู่ 2 แห่ง แห่งแรก คือ แถววังเจ้า อำเภอโกสัมพี จังหวัดกำแพงเพชร แถวแม่น้ำปิง ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากละโว้ โอกาสเป็นไปได้สูง ส่วนอีกแห่งอยู่ไกลถึงแสนหวี เขตรัฐไทใหญ่ซึ่งดูไกลเกินความจริง

ส่วนศึกโกสัมพีนั่น เขียนเพื่อยืนยันข้อความโดดเด่นของพระนางจามเทวี 2 ข้อ ข้อแรกคือความงามเป็นเลิศทำให้เป็นที่หมายปองของใครๆ จนต้องเกิดศึกชิงนาง ข้อสอง คือ เรื่องความเก่งกล้าในการรบฐานะเป็นผู้นำทัพ เหตุการณ์ตอนนี้เป็นภารกิจตอกย้ำถึงวีรกรรมของพระนางสมัยที่อยู่กรุงละโว้ ซึ่งชาวลำพูนไม่ค่อยกล่าวขานถึงเหตุการณ์นี้กันเท่าใดนัก ยกเว้นแต่อนุสรณ์ที่ตกค้างมาในรูปแบบโบราณสถานที่มีชื่อว่า กุ่ม้า ซึ่งตั้งอยู่เคียงข้างกับกุ่ม้าง (กุ่ม้างบรรจุซากศพพญาช้างผู้ก่อกองเจียว) ซึ่งชาวลำพูนเชื่อว่ากุ่ม้านั้นสร้างขึ้นเพื่อบรรจุซากศพของม้าศึกชื่อม้าสีหมอกหรือม้าสินธพที่พระนางจามเทวีเคยใช้ออกศึกโกสัมพี

สถานการณ์ที่สอง เมื่อพระนางรับคำเชิญพระญาติให้ไปครองหริภุญไชย ระยะทางอันยาวไกลจากละโว้ไปหริภุญไชยนั้น มีอุปสรรคเกิดขึ้นมากมาย ข้าพระนางยังทรงตั้งครรภ้อ่อนๆ การเดินทางจึงเพิ่มความยากลำบากขึ้นไปอีก

ในตำนานมูลศาสนาได้แสดงเส้นทางการเดินทางของพระนางจามเทวีไว้ละเอียดกว่าตำนานอื่น เส้นทางที่เสด็จโดยชลมารคนั้นกินเวลายาวนานกว่า 7 เดือน มีเหตุการณ์ที่แสดงให้เห็น

บุญญาธิการของพระนางจามเทวีเกิดขึ้นระหว่างการเดินทางมากมาย ดังเช่น เมื่อเดินทางผ่านสามเงา มาถึงตำบลหนึ่ง นางก้านลได้เสียชีวิตลง พระนางจึงพระราชทานเพลิงศพและฝังอัฐิไว้ จากนั้นจึงลงตรง พร้อมตั้งจิตอธิษฐานว่าหากคนมีบุญก็ขอให้น้ำไหลลงมาจากเงือกผาให้ได้ตรงสรีระ สิ้นคำอธิษฐาน ก็บังเกิดสายน้ำตกจากเงือกผานั้นจริง สถานที่แห่งนั้นจึงได้ชื่อว่าผาอาบนาง

การเสียชีวิตลงของนางก้านลทำให้ผู้คนในขบวนเสียชีวิตอยู่ไม่น้อย แต่ปาฏิหาริย์จากบุญบารมีของพระนาง คือการปลุกปลอบขวัญและกำลังใจของผู้คนเหล่านั้น

ตลอดระยะเวลาการเดินทาง พระนางได้สร้างเมืองเล็กๆ เพื่อหยุดพักค้างแรม และสร้างเจดีย์เพื่อให้ผู้คนเหล่านั้นได้นมัสการ และรื่นเริงด้วยงานฉลองเจดีย์ เป็นการพักผ่อนทั้งทางกายและทางใจในระหว่างการเดินทาง เช่น ที่บ้านท่าคามอันเป็นสถานที่ที่มรณ พระนางโปรดให้สร้างเจดีย์ ประทานนามว่าวิปะสิทธิเจดีย์ (สันนิษฐานว่าอาจอยู่ที่พระธาตุคอกน้อย อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ ทั้งนี้ปราชญ์ท้องถิ่นชาวลำพูน เช่น สิบบอกสุวิษ ศรีวิราช เชื่อว่าอยู่ที่บริเวณแหล่งโบราณสถานกู่เหลี่ยม กู่คำ และกู่สา ที่บ้านสบทา ตำบลบ้านแป้น อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน) หรือที่มรณคาม (บ้านระมก) พระนางได้สร้างเมืองเล็กๆ ขึ้น ประดิษฐานเจดีย์และพระพุทธรูปในวัดที่ปัจจุบันเรียกกันว่า วัดกู่ละมก หรือวัดมณีนาราม

ผู้นำที่ต้องนำขบวนผู้คนจำนวนมากออกเดินทางไกล ย่อมต้องเสี่ยงอันตรายในภัยธรรมชาติและภัยจากผู้ร้ายอยู่ไม่น้อย จึงต้องเป็นผู้ที่เด็ดเดี่ยว มีวิธีการปลุกปลอบขวัญกำลังใจของผู้ร่วมขบวน ในกรณีของพระนางจามเทวีนั้น พระนางใช้ทั้งปาฏิหาริย์และพระพุทธรูปในการนำกลุ่มไม่ให้แตกสลายเช่น ช้างพระนางยังทรงมีพระครรภ์ และไม่มีสวามีเคียงข้างในการเดินทาง ความเด็ดเดี่ยว มุ่งมั่น จึงต้องมีเพิ่มทวีคูณยิ่งกว่ายามปกติอยู่มากทีเดียว

ความเห็นเรื่องการเดินทางไปหริภุญไชยนี้ ปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า

“เรื่องนางจามเทวีตามที่กล่าวไว้ในตำนานฝ่ายเหนือว่า ชาวหริภุญไชยลงมาทูลขอพระนางจามเทวีราชธิดาพระเจ้ากรุงละโว้ พระเจ้ากรุงละโว้ประทานให้ไปครองเมือง ในเวลานางกำลังทรงครรภ์ ให้พราภักตดาขึ้นไปนั้น เห็นว่าจะเป็นความจริงไม่ได้ ความจริงพระเจ้ากรุงละโว้เห็นจะตั้งให้พระราชบุตรซึ่งเป็นสามีนางจามเทวีขึ้นไปครองเมืองหริภุญไชย นางจามเทวีไปครองเมืองหริภุญไชยกับภักตดา มิได้ไปแต่คนเดียว”

กิตติวิเคราะห์พระมติของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพว่า เป็นมติที่หนักแน่น หากไม่พิจารณาถึงค่านิยมของสังคมช่วง พ.ศ. 2475 ที่ไม่ยอมรับการขึ้นครองราชย์ของสตรี และเรื่องราวที่ปรากฏในตำนานทั้งหมด ไม่มีเจ้าชายรามราชเป็นส่วนประกอบเลย ถ้าหากว่าพระนางเป็นเพียงผู้ติดตาม พระสวามีก็น่าจะได้รับการยกย่องไว้ในตำนานบ้าง

เขาเชื่อว่าการเดินทางไปยังเมืองหริภุญไชยของพระนางจามเทวี เกิดจากมีการแย่งชิงบัลลังก์ในละโว้โดยกลุ่มขุนนางละโว้ฝ่ายตรงข้าม และด้วยเหตุนี้พระฤๅษีซึ่งล่วงรู้ถึงการยึดอำนาจนี้ จึงส่งสาสน์ไปทูลขอพระนางจามเทวีอันเป็นลูกศิษย์ให้มาครองเมืองที่ตนสร้างขึ้นใหม่ ซึ่งเป็นการดีสำหรับขุนนางฝ่ายตรงข้ามที่ต้องการขจัดอิทธิพลของพระนางให้พ้นจากละโว้ นั่นจึงเป็นเหตุให้พระนางจำต้องเดินทางไปขณะที่กำลังทรงพระครรภ์อ่อนๆ

ส่วนที่เจ้าชายรามราชไม่ได้เดินทางไปด้วยนั้น คงเป็นเพราะเจ้าชายไม่ใช่เป้าหมายหลักในการถูกกำจัดให้พ้นจากละโว้ แต่ถึงพระองค์จะทรงอยากช่วยเหลือพระนางมากเพียงใดก็ทำไม่ได้ เพราะพระองค์คงถูกควบคุมตัวไว้อย่างแน่นหนา และอาจถูกบังคับให้ออกบวชอย่างที่ไม่ปรากฏเรื่องราวในตำนานพื้นเมืองบางฉบับ หรืออาจถูกบังคับให้มีพระชายาใหม่ โดยอำนาจการปกครองเป็นของพระชายาองค์ใหม่ พระองค์เพียงหุ่นเชิด

กิตติชี้ว่าการเดินทางรอนแรมเป็นระยะเวลายาวนานถึง 7 เดือนของพระนางจามเทวีนั้น ไม่ราบรื่นสะดวกง่าย ความยากลำบากนอกจากเกิดขึ้นเพราะจำนวนผู้เดินทางมีมากแล้ว การไม่คุ้นเคยกับสถานที่ และอันตรายที่เกิดขึ้นระหว่างทางก็เป็นความยากลำบากอย่างหนึ่ง นางกำนัลอาจมิใช่คนเดียวที่เสียชีวิตระหว่างการเดินทาง ตำนานฉบับวัดสามเงาตก ระบุว่า การเสียชีวิตมีทั้งเสนาอำมาตย์หลายคน ต้องทำพิธีฌาปนกิจระหว่างทาง และเมื่อมาถึงพื้นที่ตั้งของวัดสามเงาตกในปัจจุบัน จึงมีการสร้างเจดีย์ขึ้นบรรจุอัฐิของผู้เสียชีวิตเหล่านั้น ทั้งหมดนี้ชี้ให้เห็นว่าพระนางจะต้องมีพระทุกข์ขมขื่นเข้มแข็งมั่นคงมากในการนำพสกนิกรเดินทางไกล

นอกจากนี้กิตติยังสรุปเส้นทางเดินของพระนางจามเทวีไว้ว่า ควรผ่านเมืองตาก สามเงา ผาอาบนํ้า ผาแต้ม คอยเต่า เชียงทอง ฮอด และวัดกู่ละม็ก ก่อนหน้าจะเดินทางไปตากนั้น ขบวนเสด็จของพระนางจามเทวีผ่านที่ใดยากจะกำหนดให้ชัดเจนได้

สำหรับ ดร.เพ็ญสุภา สุขคตะ ใจอินทร์ (สัมภาษณ์ พฤศจิกายน 2554) มีความเห็นในเรื่องนี้ว่า เส้นทางเสด็จจากกรุงละโว้สู่หริภุญไชยนั้นมีความสับสนมาก โดยเฉพาะจุดที่กล่าวถึงเมืองท่าเชียงทอง อันเป็นจุดที่ตำนานระบุว่า พระนางได้ให้นายขมังธนูพงธนูเพื่อกระเษะทางจนธนูไปตกที่กู่ละม็กใช้ระยะทาง 1 โยชน์ เดิมเคยเชื่อกันว่าอยู่บริเวณจอมทอง หรือ พระธาตุคอกน้อยในเชียงใหม่ แต่ปัจจุบันหลังจากที่สำนักศิลปากรที่ 8 เชียงใหม่ ได้ทำการขุดค้นแหล่งโบราณคดีที่บ้านสบตา ตำบลบ้านแป้น อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน พบหลักฐานสำคัญหลายชิ้น ที่ทำให้ปราชญ์ชาวบ้านเช่น สอ.สุวิษ ศรีวิราช เชื่อว่า บริเวณนี้น่าจะเป็นท่าเชียงทองมากกว่า

เกี่ยวกับประเด็นการพงธนูเพื่อโยนก้อนหินถามทางถามหยั่งเชิงปฏิกิริยาชาวละโว้-เมืองพื้นเมืองเป็นระยะๆ ถึง 3 ครั้ง ในระหว่างการเดินทางชลมารคนั้น น่าจะสะท้อนให้เห็นถึงความไม่มั่นใจและความหวาดระแวงว่าชาวบ้านพื้นเมืองในย่านนี้ จะให้การต้อนรับขับสู้ขบวนเสด็จ

ของพระนางที่มีมากถึง 75,000 ชีวิตในแง่บวกหรือลบอย่างไร เรื่องนี้อาจต้องทบทวนไปถึงปัญหาข้อขัดแย้งเรื่องชาติกำเนิดของพระนางว่าหากเกิดเป็นชาวลำพูนจริงแล้ว พระนางน่าจะมีความมั่นใจในการเสด็จผ่านจุดต่างๆ มากกว่านี้

สถานการณ์ที่สาม ทรงจัดระเบียบประชาชนในหริภุญไชย กล่าวคือ เมื่อพระนางจามเทวีปกครองหริภุญไชยแล้ว ภารกิจหนึ่งที่พระนางทรงทำ นอกเหนือไปจากการสถาปนาวัดวาอารามสถานที่สำคัญต่าง ๆ แล้ว พระนางก็ยังจัดกลุ่มบุคคลให้ไปอยู่ในย่านต่างๆ กัน

ในตำนานมูลศาสนากล่าวว่า บรรดาผู้คนที่ตามเสด็จมาจากกรุงละโว้นั้น โปรดฯ ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่กันทางทิศตะวันออกของหริภุญไชย กลุ่มนี้เป็นกลุ่มชาวละโว้ มีวิทยาการความรู้ทางศาสนาและมีความสามารถทางการช่างสูง ส่วนทางทิศตะวันตกจัดให้เป็นที่อยู่ของพวกมิกสังฆรเดิม ส่วนพวกที่รอดตายจากระบวร (ปุณนคร หรือบุรพนคร) ให้อยู่ทางทิศใต้ ทั้งเมืองมิกสังฆรกับเมืองมณนครเป็นเมืองก่อนการสถาปนาหริภุญไชย ล่มสลายเพราะภัยพิบัติไม่อยู่ในธรรม ภายในเมืองให้เป็นที่อยู่ของผู้คนในตระกูลอันเกิดจากรอยเท้าสัตว์

ส่วนในตำนานพื้นบ้านฉบับนายสุทธรวัชรกล่าวว่า ให้ชาวไถยของอยู่ทางทิศตะวันออกของพระนคร คือบ้านเวียงยองในปัจจุบัน ให้ชาวละโว้ที่ตามเสด็จอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ คือบริเวณวัดละโว้ อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ทุกวันนี้ ส่วนชาวมอญให้อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ คือ บ้านหนองคูในปัจจุบัน และให้ทหารมอญอยู่เวียงหน้าด่านหรือเวียงตระการ คือ เวียงท่ากาน อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่

ผลจากการจัดระเบียบผู้คนของพระนางจามเทวี อย่างน้อยที่สุด ก็ทำให้ง่ายต่อการปกครอง การสอดส่องดูแล และลดความขัดแย้งในกลุ่มคนต่างเผ่าพันธุ์ ซึ่งให้เห็นถึงพระอัจฉริยภาพในภาวะผู้นำด้านการบริหารของพระนางจามเทวี

ภายหลังวิธีการจัดระเบียบให้คนแต่ละกลุ่มอยู่ไม่ปะปนกันนี้ พระนางได้ใช้กับพระภิกษุกลุ่มต่างๆ อีกด้วย ในสมัยที่สร้างพุทธปราสาทล้อมเมือง พระนางให้พระภิกษุผู้มาแต่ลังการามอยู่ทางทิศเหนือของเมือง สร้างวัดอาพัทธารามให้ประทับ ส่วนทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ให้สร้างวัดอรัญญิกัมมการาม ให้เป็นที่อยู่ของสงฆ์พื้นเมือง ทางทิศตะวันตก สร้างวัดมหายานาราม (วัดมหายาน) ไว้ประดิษฐานพระรอด และทางทิศเหนือ สร้างวัดอาพัทธาราม พระฤๅษีก็มีนิवासถานอยู่ทางทิศนี้เช่นกัน

ทั้งนี้การปกครองเมืองหริภุญไชยของพระนางจามเทวี ที่เป็นไปในลักษณะการสร้างบ้านแปงเมืองนั้น กิตติ วัฒนสมหาตย์ (2544) มีความเห็นว่าก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสำคัญ 3 เรื่องด้วยกัน คือ

ทางด้านศาสนา โดยพระพุทธศาสนาเถรวาทจากภาคกลาง ได้ขึ้นมาเป็นศาสนาสำคัญของบ้านเมืองในภาคเหนือ แทนที่พุทธศาสนาพยาน มีพระภิกษุขึ้นมาสอนศาสนา และมีการสร้างวัดวาอารามขึ้นเป็นจำนวนมาก

ทางการปกครอง มีสถาบันกษัตริย์และลักษณะการปกครองแบบบ้านเมืองในภาคกลาง ที่ได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมอินเดีย

ทางด้านสังคม มีประชาชนจากภาคกลางอพยพเข้ามาพร้อมกับความชำนาญ ความรอบรู้ในวิทยาการด้านต่างๆ ทำให้เกิดกลุ่มผู้ชำนาญงานด้านต่างๆ ขึ้น

สภาพภายในเมืองหริภุญไชยเองก็มีความหลากหลายทางกลุ่มชน ดังที่ปรากฏในตำนานมูลศาสนา ว่าพระนางได้จัดกลุ่มชนเหล่านั้นให้อยู่กันเป็นหมวดหมู่

กิตติ ยังมีความเห็นต่อไปอีก เกี่ยวกับการที่พระนางจามเทวีทรงวางพระองค์ในฐานะธรรมราชา อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาและพยายามสร้างความเจริญด้วยการสถาปนาวัดต่างๆ มากมายนั้น ในทางการเมือง การกระทำดังกล่าวเป็นเครื่องมืออันสำคัญอย่างหนึ่งเหมือนกันที่จะช่วยสร้างเสริมพระบารมีให้มั่นคงขึ้น

เพราะอำนาจบารมีของคนที่จะเป็นใหญ่ในสมัยโบราณนั้น นอกจากการเป็นนักรบที่เข้มแข็งแล้ว ยังมักจะได้รับการยอมรับจากการเป็นผู้นำในพิธีกรรมต่างๆ เป็นสำคัญด้วย ขณะเดียวกัน การส่งเสริมให้ประชาชนนับถือพระพุทธศาสนากายเดียวกัน ย่อมสร้างความสงบสุขให้บ้านเมืองได้ ความรังเกียจและความขัดแย้งกันอันเนื่องมาจากความแตกต่างในด้านเชื้อชาติ ถิ่นฐาน และความรู้ ก็ผ่อนคลายลง การเป็นธรรมราชานั้น เป็นคุณสมบัติของเจ้าจักรพรรดิราชตามแบบอินเดียอย่างชัดเจน

กิตติ มีความเห็นว่า ส่วนสำคัญที่สุดในการสถาปนาความเป็นปึกแผ่นเมื่อครั้งปฐมกาลแห่งรัฐหริภุญไชย ก็ยังคงขึ้นอยู่กับพระนางจามเทวีนั่นเอง พระปรีชาสามารถของพระนางที่โดดเด่นมาแต่ครั้งเป็นเจ้าหญิงแห่งราชสำนักละโว้ เมื่อทรงได้รับการสนับสนุนจากปัจจัยแวดล้อมที่เพียงพอ โดยไม่มีอุปสรรคทางการเมืองเช่นที่ทรงมีในกาลก่อน แสงแรกแห่งอารยธรรมจึงเรืองรองไปทั่วแผ่นดินล้านนา จารึกความสำเร็จของพระนางลงในหน้าประวัติศาสตร์

สำหรับ ดร.เพ็ญสุภา สุขคตะ ใจอินทร์ (สัมภาษณ์ พฤศจิกายน 2554) มีความเห็นในเรื่องนี้ว่า ตำนานฝ่ายพื้นบ้าน นำเสนอข้อมูลที่ขาดความน่าเชื่อถือ อาทิ การระบุว่าฟากตะวันออกของนครหริภุญไชยให้เป็นที่อยู่ของชาวไตของ ซึ่งเป็นไปไม่ได้อย่างยิ่ง ผู้เขียนตำนานขาดองค์ความรู้เรื่องชาติพันธุ์ในอดีต ว่าชาวไตของนั้นแท้จริงเพิ่งอพยพเข้ามาในสมัยพระญาภาวิละ โดยถูกเกณฑ์มาในช่วง 200 ปีที่ผ่านมาเอง

สิ่งที่ควรศึกษาอย่างยิ่งก็ต้องช่วยกันตีความตำนานฝ่ายว่า กลุ่มคนที่พระนางจามเทวีจัดสรรให้อยู่ตามทิศต่างๆ นั้น หมายถึงชนเผ่าชาติพันธุ์ใดกันบ้าง เพราะยังไม่เคยมีการตีความกันเลยว่า กลุ่มคนที่เกิดจากรอยเท้าสัตว์หมายถึงเผ่าใด ลัวะหรือเม็ง พวกที่รอดตายจากบุรพนคร หรือพวกมิกสังฆนครหมายถึงชนเผ่ามด กลุ่มไหนกันแน่คือชาวออสโตรเนติก (ขอม มอญ ละว้า) กลุ่มไหนที่ควรจะเป็นเผ่ากะเหรี่ยง และกลุ่มไหนที่ควรเป็นออสโตรเนเซียน (จาม ชาว มลายู) และหากพระนางจามเทวีจัดสรรให้ชนพื้นเมืองทั้ง 3 กลุ่ม คือ พวกกรอยเท้าสัตว์ บุรพนคร และมิกสังฆนครได้อาศัยอย่างเป็นสัดส่วนเป็นส่วน ไกลชิดกับพระนางแล้ว เหตุใดจึงยังเกิดสงครามกับชาวลัวะโดยชนหลวงวิลังคะอีก ในเมื่อพระนางก็ให้การดูแลชาวลัวะกลุ่มหนึ่งเป็นอย่างดีอยู่แล้ว

สถานการณ์ที่สี่ สงครามขุนวิลังคะ เรื่องการรบกับขุนวิลังคะหัวหน้าชาวลัวะตามฉบับสุทวารวรีนั้น เป็นที่ชาวพื้นถิ่นรับรู้ดี คือ การที่พระนางจามเทวีทำให้ขุนวิลังคะพุ่งสะเห่น้ำ (ธนูหรือหอก) โดยมีสัญญาว่า หากพุ่งเข้ามายังใจกลางเมืองหริภุญไชยได้แล้ว พระนางก็จะยอมเป็นมเหสี ขุนวิลังคะพุ่งสะเห่น้ำด้วยเวทย์มนตร์จากคอยบยุตกลางยังหน้าเมืองก่อนเป็นครั้งแรก พอจะพุ่งเป็นครั้งที่สอง พระนางจึงให้คนนำผ้าขึ้นไปทำเป็นหมวก ตกแต่งให้สวยงาม แล้วส่งไปให้ขุนวิลังคะ เมื่อสวมแล้วคาถาอาคมที่มีก่อดลง สะเห่น้ำที่พุ่งก็ตกห่างไกลเมืองออกไปทุกที

เมื่อรู้ตัวว่าโดนกลลวงให้สวมหมวกผ้าขึ้น ขุนวิลังคะก็โกรธ รวบรวมผู้คนยกทัพมาจะตีหริภุญไชย ด้วยความที่ไม่คุ้นเคยเส้นทาง ทำให้ทัพขุนวิลังคะต้องประสบกับภัยธรรมชาติมากมาย เมื่อทัพมาถึงหริภุญไชย รบกันไม่นานนัก พระโอรสทั้งสองที่นำทัพทรงตัดแขนของขุนวิลังคะขาด ทำให้กองทัพชาวลัวะแตกพ่ายกลับไป จามเทวีจึงว่าว่า โอรสทั้งสองของพระนางเป็นฝ่ายก่อนสงครามก่อน เพราะต้องการพระธิดาชาวลัวะเป็นคู่ครอง แต่จบลงด้วยการพ่ายแพ้ของขุนหลวงวิลังคะเช่นกัน

การรบกับชาวลัวะครั้งนี้เป็นการรบกับเจ้าถิ่นเดิม เพื่อแย่งชิงความได้เปรียบในพื้นที่ ไม่ว่าฝ่ายใดจะเป็นผู้ก่อสงคราม แต่ประเด็นสำคัญอยู่ที่การต้องการมีอำนาจเหนืออีกฝ่ายหนึ่ง อันจะนำมาซึ่งทรัพยากรธรรมชาติ ผู้คน และเศรษฐกิจที่ดีขึ้น

การกระทำได้กล่าว ผู้กระทำต้องมองการณ์ไกลไปข้างหน้า ว่าหริภุญไชยจะอยู่โดยลำพังไม่ได้ ต้องมีพันธมิตรทางการเมือง และพันธมิตรนั้นต้องอยู่ใต้อำนาจของหริภุญไชยด้วย จึงจะทำให้บ้านเมืองมั่นคงและเจริญรุ่งเรืองขึ้นได้

กิตติ วัฒนะมหาตย์ (2544) มองสงครามครั้งนี้ว่าเป็นสงครามไสยศาสตร์ มีการใช้เวทย์มนตร์คาถาเข้าสัประยุทธ์กัน เป็นความจริงที่ว่าสตรีโบราณนุ่งชั้นกันสองชั้น ชั้นนอกทอลวดลายสวยงาม ชั้นในเป็นผ้าพื้นไม่มีลายทอ จึงเหมาะสมอย่างยิ่งที่จะนำไปข่มสยและดัดแปลงเป็นหมวกเพื่อ

อาคม สงครามครั้งนี้เน้นย้ำว่าแม้แต่ไสยศาสตร์ของชาวลัวะก็ยังพ่ายแพ้ชาวหริภุญไชย ซึ่งได้รับมาจากรัฐทางภาคกลางคือละโว้นั่นเอง

เขาเชื่อว่าการที่ในตำนานต่างๆ เขียนเรื่องนี้แตกต่างกัน เป็นหลายๆ ส่วนวนั้น อาจเป็นไปได้ว่า สงครามกับชาวลัวะเกิดขึ้นมากกว่าหนึ่งครั้ง และชาวลัวะก็มีหลายกลุ่ม กลุ่มที่มีอำนาจมากที่สุดคือกลุ่มขุนหลวงวิลังคะ ทุกสำนวนในต่างตำนานเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นได้จริงทั้งหมด เพียงแต่เกิดขึ้นต่างกลุ่มกัน หรือต่างกรรมต่างวาระกัน กล่าวคือ

ในช่วงแรกสร้างบ้านสร้างเมือง และภายหลังการประสูติพระโอรสไม่นาน สงครามครั้งนี้พระนางจามเทวีน่าจะเป็นผู้นำทัพด้วยตนเอง แต่คนชั้นหลังไม่เข้าใจและไม่ยอมรับประพจน์เหตุเช่นนี้ จึงได้ยกให้เป็นบุญญาธิการของพระโอรสซึ่งยังเป็นเด็ก และฤทธาานุภาพของช้างมั่งคดแทน

สำหรับลัวะกลุ่มอื่นที่เพียงเข้ามาแย่งชิงนั้น พระนางก็ทรงแก้ไขมิให้ต้องสู้รบกันได้ด้วยพระปรีชาสามารถ

เมื่อพระโอรสทั้งสองเจริญวัยแล้ว อาจได้ทรงนำทัพออกสู้กับกลุ่มลัวะจริง และบางครั้งฝ่ายหริภุญไชยก็ต้องเป็นฝ่ายแสดงอำนาจก่อนบ้าง ดังที่ปรากฏในจามเทวีวงศ์ฯ ในกรณีที่ไม่จำเป็นต้องเอาชนะคะคานกัน พระนางก็ทรงจัดให้มีสัมพันธไมตรีด้วยการแต่งงาน ซึ่งทำให้บ้านเมืองมั่นคงขึ้น ดังที่จามเทวีวงศ์ฯ ว่า “จำเดิมแต่นั้นมา มีลักษรรู้ที่ดี หริภุญไชยรุกรู้ที่ดี ทั้งสองนี้ก็ได้เป็นอันเดียวกัน มีปฏิพัทธ์ติดต่อกันแลกันมา”

กิตติสรุปเหตุการณ์นี้ว่าเป็นเพราะพระปรีชาสามารถของพระนางจามเทวี ซึ่งไม่เพียงแต่นำมาซึ่งความมั่นคงแก่พื้นฐานของนครรัฐหริภุญไชยเท่านั้น แต่ยังเป็นการสลายอิทธิพลของลัวะกลุ่มต่างๆ ซึ่งถือครองพื้นที่ส่วนใหญ่มาก่อนได้อย่างหมดจด

สำหรับ ดร.เพ็ญสุภา สุขคตะ ใจอินทร์ มีความเห็นในเรื่องนี้ว่า การเสริมบารมีให้พระนางจามเทวีโดดเด่นเรื่องการได้ช้างมั่งคดอันประเสริฐ มีฤทธาานุภาพ สามารถชูงวงงาแล้วเกิดแสงฉัพพรรณรังสีสะท้อนใส่ข้าศึกยามเที่ยงวันให้หนีพ่ายนั้น

เรื่องนี้ควรมีการวิเคราะห์เปรียบเทียบด้านวิทยาศาสตร์กับศาสตร์เหนือโลก จะเรียกว่าไสยศาสตร์หรือพลังศรัทธาก็แล้วแต่ กับกรณีศึกษาเรื่องหินกบสีดำของชาวมุสลิมที่เมืองเมกกะ ในวันที่อิสลามิกชนทั่วโลกไปร่วมทำพิธีฮัจจ์ที่นั่นยามเที่ยงวัน พบว่าหินศักดิ์สิทธิ์สามารถเคลื่อนลอยตัวสูงขึ้นได้จากพื้นล่างประมาณ 10 เซนติเมตร เหตุการณ์นั้นเคยได้รับการพิสูจน์ทางวิทยาศาสตร์ว่าเกิดจากพลังแม่เหล็กจากหินสีดำ ซึ่งอาจมีส่วนผสมของแร่กัมมันตภาพรังสีบางชนิดรวมกับดวงใจศรัทธาในพระเป็นเจ้านับหลายล้านดวง ทำให้พลังมหาศาลในการขับเคลื่อนโลก

เช่นเดียวกับเรื่องงาช้างดำนั้น กองทัพฝ่ายหริภุญไชยมีเพียง 4,000 นายในขณะที่ฝ่ายขุนวิลังคะมีมากกว่า 20 เท่า คือมี 80,000 นาย ดังนั้นการจะเอาชนะข้าศึกที่มากกว่าฝ่ายตนนั้น จำต้องอาศัยทั้ง

ไสยศาสตร์และพลังศรัทธาที่มีพื้นฐานอยู่บนหลักวิทยาศาสตร์ด้วยเช่นกัน ยังไม่เคยมีใครอธิบายเรื่องงาช้างดำในเชิงวิทยาศาสตร์มาก่อน

นอกจากนี้ ดร.เพ็ญสุภา ยังมองไปถึงผลของสงครามครั้งนี้ ส่งแรงกระทบต่อความเชื่อที่มองไม่เห็นมาจวบปัจจุบัน ด้วยคำสาปแช่งของขุนหลวงวิลังคะที่พ่ายแพ้ศึกและพ่ายแพ้รักต่อพระนางจามเทวี ด้วยการประกาศว่า “แม่ไม่รัก อย่ารุงเรื่อง” ทุกวันนี้ เมืองลำพูนอยู่ในสภาพทรุดๆ พัฒนายาก หลายครั้งชาวลำพูนเกิดความท้อแท้ใจ จึงมักโทษว่าที่เมืองลำพูนอยู่ในสภาพเช่นนี้ เหตุเพราะต้องมนตร์คำสาปของขุนหลวงวิลังคะ เรื่องนี้เป็นความเชื่อที่แพร่หลายในท้องถิ่นต่างๆ ที่เหตุการณ์ผ่านมาแล้วกว่า 1,300 ปี

สถานการณ์ที่ห้า ทรงสร้างเมืองเขลางค์นครให้เจ้าอนันตยศ โอรสองค์น้องเพื่อป้องกันมิให้เกิดกรณีแย่งชิงราชสมบัติ หลังจากทรงให้เจ้ามหันตยศผู้พี่ครองหริภุญไชย

นอกจากนี้ การสร้างเมืองเขลางค์นคร ยังเป็นการขยายอาณาจักรหริภุญไชยให้กว้างขวางออกไป ควบคุมที่ราบลุ่มแม่น้ำวัง ภายหลังยังมีเมืองอาลัมพางค์นครที่ถูกสร้างขึ้นใกล้กับเมืองเขลางค์นคร เพื่อใช้เป็นเมืองลูกหลวงของเมืองเขลางค์นคร

การมองการณ์ไกลของพระนางในการกระทำครั้งนี้ ช่วยระงับสงครามระหว่างพี่น้องลงได้ ไม่ว่าสงครามที่หวาดหวั่นนี้จะเกิดหรือไม่เกิดขึ้นก็ตาม การป้องกันเหตุไว้ก่อนเป็นการดีกว่า ทั้งนี้ ด้วยพระปรีชาญาณในฐานะผู้นำ ทำให้หริภุญไชยมั่นคงและเจริญรุ่งเรืองวัฒนาต่อไปในอนาคต ซึ่งเป็นระยะเวลายาวนานถึง 600 ปี

การสร้างเมืองเขลางค์นี้ กิตติ วัฒนสมหาดย์ (2544) มองว่าเป็นผลดี ทำให้รัฐหริภุญไชยได้ขยายอาณาเขตออกไป นำไปสู่การเป็นศูนย์กลางอำนาจที่มีขนาดใหญ่ขึ้น ไพร่บ้านพลเมืองที่เพิ่มมากขึ้นในตัวเมืองเดิมที่ไม่อาจขยายได้อีก ก็สามารถอพยพออกไปบุกเบิกทำมาหากินและช่วยกันสร้างเมืองใหม่ ทำให้มีการเพิ่มปริมาณและความหลากหลายของทรัพยากร และผลผลิตหมุนเวียนในขอบเขตของรัฐหริภุญไชยมากขึ้นตามไปด้วย

ต่อด้วยการสร้างเมืองอาลัมพางค์นคร ทำให้วัฒนธรรมแบบหริภุญไชย ซึ่งมีรากฐานจากวัฒนธรรมทวารวดี ได้แผ่ลงมาถึงวัฒนธรรมพื้นเมืองเดิมในกลุ่มแม่น้ำวัง เช่นเดียวกับที่ได้แผ่ขึ้นไปกลืนวัฒนธรรมพื้นเมืองของชาวลัวะมาแล้ว

ในกรณีที่เจ้าอนันตยศทูลขอให้พระนางจามเทวีมาช่วยปกครองบ้านเมืองในช่วงแรก มีผลทางการเมืองโดยตรง เพราะพระนางเป็นสัญลักษณ์แห่งอำนาจทั้งปวง และยังเป็นการประกาศอีกว่าเขลางค์นครนี้เป็นรัฐอิสระ ไม่ขึ้นกับหริภุญไชย และพระองค์ทรงมีพระราชฐานะทัดเทียมหรือเหนือกว่าเจ้ามหันตยศ เพราะพระนางจามเทวีได้ประทับอยู่ในบ้านเมืองของพระองค์ ไม่ใช่หริภุญไชย

ด้วยเหตุที่ตำนานว่าพระองค์พยายามใช้เวลาแห่งการประทับที่เขลางค์นครของพระนางจามเทวีให้ยาวนานที่สุดเท่าที่จะทำได้

การเสด็จไปประทับที่อำลัมพางค์นคร แทนที่จะอยู่เขลางค์นคร ก็เป็นหนทางที่จะลดความกระทบกระเทือนระหว่างโอรสทั้งสอง ด้วยหากพระนางประทับอยู่ที่เขลางค์นครต่อไป ทางหริภุญไชยก็คงไม่พอใจ และหากเสด็จกลับหริภุญไชยเลย ทางเขลางค์นครก็คงไม่พอใจเช่นกัน นับเป็นความสามารถทางการปกครองของพระนาง

สำหรับ ดร.เพ็ญสุภา สุขคตะ ใจอินทร์ (สัมภาษณ์ พุทธศักราช 2554) มีความเห็นในเรื่องนี้ว่า สายสัมพันธ์ระหว่างหริภุญไชยและเขลางค์นครนั้น ได้เคยวางรากฐานไว้อย่างดี ตั้งแต่ประวัติศาสตร์หน้าแรกในฐานะเมืองแม่เมืองลูก หรือเมืองพี่เมืองน้อง นำเสียดายที่เราไม่อาจทราบความเป็นไปหรือแม้แต่จะทราบรายชื่อกษัตริย์ลำดับที่ 2 ต่อจากเจ้านันตยศ เหตุเพราะไม่ปรากฏอยู่ในตำนานเล่มใดๆ เลย มาทราบอีกทีก็คือพบว่าบางช่วงบางรัชกาลได้เกิดสงครามความขัดแย้งระหว่างลำพูนกับลำปางแล้ว นั่นคือไทยยะอำมาตย์แห่งเขลางค์นครได้ยกกองทัพมารุกรานอาณาจักรหริภุญไชยอยู่ช่วงหนึ่ง

แต่อย่างไรก็ดี ฉากสุดท้ายของเมืองหริภุญไชยก็หวนกลับมาสัมพันธ์ที่ดีกับเขลางค์นครอีกครั้ง ในฐานะเมืองพ่อเมืองลูก นั่นคือกษัตริย์องค์สุดท้ายของหริภุญไชยคือพระญาฮีบ (ญีบา) เป็นพระราชบิดาของพระญาบึกแห่งเขลางค์นคร ทั้งคู่ได้ร่วมรบด้านกองทัพของพระญามังรายเมื่อปี พ.ศ. 1824 จนวาระสุดท้าย

ประเด็นการขยายอาณาเขตไปยังเขลางค์นครยุคเจ้านันตยศนั้น ดร.เพ็ญสุภา มองว่าเป็นกลยุทธ์ที่ชาญฉลาดยิ่งในการแยกพี่น้องฝาแฝดออกจากกัน ในลักษณะยกเมืองให้ปกครองในท่าเลที่ตั้งที่ไม่ใกล้ไม่ไกลกันเกินไป เพราะสัญชาตญาณของคนที่เป็นฝาแฝดกันนั้น มักมีแรงขับที่ต้องการการแข่งดีและกลัวความเป็นด้อยกัน

ประเด็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับพระโอรสฝาแฝด ก็คือการทูลขอพระราชธิดาชาวลัวะมาเป็นพระชายา ซึ่งในตำนานระบุว่า นอกเหนือจากธิดาลัวะทั้ง 2 พระองค์แล้ว พระนางจามเทวีได้เคยขอธิดาของนายควิยะทูตที่ถวายสาธุเทพส่งไปเจรจากับฤๅษีสฤงหันทะอีกด้วย เรื่องนี้สะท้อนให้เห็นว่าสายโลหิตที่สืบราชบัลลังก์ในรุ่นที่ 3 ของอาณาจักรหริภุญไชยนั้น ทายาทที่เกิดจากเจ้ามหันตยศเจ้านันตยศนั้น ล้วนแต่เป็นเลือดผสมจากชาติพันธุ์ต่างๆ นั่นคือทายาทที่เกิดจากธิดานายควิยะ ย่อมมีเชื้อสายของชาวไทหรือไต

ทั้งนี้ตามข้อมูลสันนิษฐานของ รศ. ศรีศักร วัลลิโภดม ที่ตีความว่า ชื่อของนายควิยะ หมายถึงนายควาย อาจเป็นชาวไทยแท้ยุคแรกๆ ที่เป็นชนกลุ่มน้อยกว่าชาวลัวะและเม็ง